

**Національний університет «Чернігівський колегіум»
імені Т.Г. Шевченка**

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін
імені О.М. Лазаревського

Кафедра історії України, археології та краєзнавства

Кваліфікаційна робота
освітнього ступеня «магістр»

на тему

**«Археологічний потенціал Чернігівщини
у туристичному контексті»**

Виконала

студентка VI курсу, 62 групи
спеціальності

032 Історія та археологія

Блохіна Владислава Вячеславівна

Науковий керівник

к.і.н. доц. Веремейчик О.М.

Чернігів, 2025

ЗМІСТ

ЗМІСТ	2
ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ	6
1.1 «Археологічний туризм»: історіографія проблеми та джерельна база	6
1.2 Українські приклади та перспективи подальшого впровадження	10
1.3 Археологічний туризм як інструмент підвищення освітнього та культурного рівня населення.....	13
РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЧЕРНІГІВЩИНИ	15
2.1 Аналіз археологічних пам'яток області	15
2.2 Сучасний стан досліджень пам'яток	29
2.3 Чернігів як стартова точка розвитку археологічних турів	32
РОЗДІЛ 3. «ЧЕРНІГІВЩИНА АРХЕОЛОГІЧНА»	38
3.1 «Чернігівщина археологічна»: актуальність, проблеми та перспективи.....	38
3.2 Маршрут «Чернігівщина археологічна»	40
3.3 Стратегія популяризації маршруту.....	45
ВИСНОВКИ	48
МЕТОДИЧНИЙ ДОДАТОК	50
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	54
ДОДАТКИ	66

ВСТУП

Археологічна спадщина є ключовою та вагомою частиною культурного надбання людства. Починаючи з 70-х років минулого століття різні міжнародні організації (Всесвітня організація туризму, ООН, ЮНЕСКО) наголошували на важливості збереження та популяризації культурної спадщини для сталого людського розвитку, соціальної консолідації та миру.

Україна багата на культурну спадщину, а провідну роль на її археологічній карті займає Чернігівщина. Згідно Цільової програми проведення археологічних досліджень у Чернігівській області на 2013-2020 роки на території області знаходиться більше ніж **вісім тисяч** пам'яток археології місцевого та національного значення [92], однак існує проблема щодо їх популяризації.

Археологія та туризм є невід'ємними складовими культурної спадщини. **Актуальність** роботи полягає в тому, що Чернігівщина є одним з найбагатших в археологічному контексті регіонів, проте її потенціал майже не використовується. У наш час, враховуючи зростання загального інтересу українців до власної історії та культурної спадщини, включення археологічної частини є важливим для підсилення враження від екскурсій, кращого запам'ятовування через можливість «доторкнутися» до минулого.

Мета роботи – здійснити комплексний аналіз археологічних пам'яток нашої області та на його основі розробити відповідний маршрут задля промоції області у всеукраїнському та міжнародному вимірі. Для досягнення окресленої мети необхідно вирішити наступні **завдання**:

- визначити поняття та роль «археологічного туризму» в туристичній сфері;
- розробити комплексну характеристику археологічного потенціалу області за наявними розвідками дослідників;
- схарактеризувати позитивні практики впровадження археологічних екскурсій в Україні;

- на основі аналізу пам'яток спроектувати маршрут «Чернігівщина туристична»;
- створити маркетингову стратегію популяризації археотуру.

Об'єктом дослідження є археологічні пам'ятки Чернігівської області, **предметом** – їх використання у туристичному контексті.

Хронологічні рамки охоплюють період від середнього палеоліту до XVIII століття.

Територіальні межі дослідження відповідають сучасному адміністративному поділу Чернігівської області.

Методологічну основу дослідження складають: принцип *історизму* (аналіз археологічних пам'яток в історико-культурному контексті України) та *системності* (археологічна спадщина як частина цілісної системи туристичної сфери регіону). Окрім того, було застосовано *інтеграційний* (практичне поєднання теоретичних знань про пам'ятки та їх можливість реалізації в туризмі), *регіональний* (окреслення унікальності археологічного потенціалу у всеукраїнському вимірі) та *аксіологічний* (визначення археологічного потенціалу як носія духовних та культурних цінностей) підходи.

У процесі дослідження було використано низку **методів**, серед яких: аналіз та синтез, порівняння, історичний, системний, актуалізації. Також – туристично-краєзнавчі, враховуючи специфіку роботи: маршрутно-екскурсійний аналіз, частково – метод польових досліджень з виїздами до містечок, які можуть стати частиною відповідного маршруту.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше здійснено комплексну характеристику археологічної карти Чернігівщини.

Практичне значення здійсненого дослідження у тому, що в роботі запропоноване авторське бачення використання археологічного надбання в туристичній інтерпретації шляхом створення тематичного маршруту. Окрім того, матеріали з роботи можуть стати у нагоді протягом викладання краєзнавчих, археологічних та туристичних дисциплін.

Апробація результатів дослідження у вигляді доповідей відбулась на таких конференціях: IV Науковий семінар магістрів та аспірантів 4 грудня 2024 року (тема доповіді: *«Археологічні дослідження експедицій НУЧК імені Т.Г. Шевченка у рамках «Цільової програми проведення археологічних досліджень в Чернігівській області на 2013–2020 рр.»*), XXVIII Наукова конференція молодих учених та студентів 23 квітня 2025 року (тема доповіді: *«Перспективи впровадження археологічного туризму на Чернігівщині»*), V Науковий семінар аспірантів та магістрів 3 грудня 2025 року (тема доповіді: *«Міжнародні практики оживлення минулого: археологія в туризмі XXI століття»*) на базі Інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум».

У 15 випуску 2025 року збірника наукових праць «Juvenia Studia» опубліковано статтю *«Археологічні дослідження експедицій НУЧК імені Т.Г. Шевченка у рамках «Цільової програми проведення археологічних досліджень в Чернігівській області на 2013–2020 рр.»* [8].

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів та висновків, списку використаних джерел та літератури (загалом 109 позицій). Дослідження доповнюють додатки з фотографіями описаних пам'яток, експозицій музеїв та заповідників, авторські розробки з візуалізації маршруту «Чернігівщина археологічна». Додано методичну розробку семінарського заняття-конференції. Загальний обсяг – 75 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ

1.1 «Археологічний туризм»: історіографія проблеми та джерельна база

Історіографія. Довгий час питання інтеграції археологічного надбання в туристичну сферу не розглядалось ні істориками, ні туризмознавцями як в Україні, так і закордоном. Зрушення відбулись протягом 1970-тих років, коли проблематика культурного туризму та його сталого розвитку почалась розглядатись на порядку денному з 1970-х років минулого століття такими міжнародними організаціями як WTO (World Tourism Organization), Міжнародною радою з охорони пам'яток та історичних місць – ICOMOS (International Council on Monuments and Sites), його підрозділу – Міжнародного комітету з питань менеджменту археологічної спадщини ICAHM (International Committee on Archeological Heritage Management), ООН, ЮНЕСКО та іншими. На початку 2000-х років Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято одну з середньострокових стратегій (11 стратегічна ціль на 2008-2013 років), яка наголошувала на збереженні та сталому розвитку туризму та його впливу на соціальну консолідації та мир. З цього також випливало, що туризм та археологія – це невід'ємні складові спадщини та культурного туризму [105; 109].

У наш час до питання перспектив провадження археологічної спадщини до туристичної сфери України зверталась в першу чергу низка туризмознавців, серед яких: В. Корнієнко, Т. Бойко, Р. Маньковська, С. Палієнко, М. Казьмирчук, Ж. Матвіїшина, О. Пархоменко та інші [41-42; 47; 31; 49].

Увагу привертають роботи В. Корнієнка, зокрема стаття *«Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі»*, у якій автор аргументує необхідність інтеграції археологічного надбання в туристичну сферу як засобу її збереження. Автор вказує на незадовільний стан використання археологічних пам'яток (з 418 пам'яток археології

національного значення лише 35 (близько 8,4%) використовуються в туризмі, причому лише 13 є екскурсійними туристичними об'єктами), головні перешкоди, підкреслює ключову вимогу («властивість саморозкриття»), окремо дає рекомендації про музеєфікацію об'єктів з подальшим їх використанням [42].

Ці питання більше розкриті у дисертації В. Корнієнка *«Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991-2007 рр.)»*, захищена 2008 року. Наразі, це єдина комплексна робота, темою якої є питання історико-культурної (в тому числі й археологічної) спадщини в туристичній сфері. Хоча дисертація охоплює період 1991-2007 років та територіально – всю Україну, ключові ідеї, актуальність та описана концепція оптимального залучення пам'яток є релевантною і для нашого дослідження [40].

Напрямок «археологічного туризму» серед туризмознавців з'явився відносно нещодавно і наразі єдиної дефініції щодо цього виду туризму немає. Існує декілька визначень, серед яких: «археологічний туризм — це різновид туризму, метою якого є відвідування місцевості, пов'язаної з археологією та археологічними розкопками», як окреслює інтернет-портал *«Все про туризм»* [1].

О. Колотуха у своєму словнику-довіднику *«Спортивний туризм та активна рекреація: географія, систематизація, практика»* дає таке пояснення: «археологічний туризм – подорож з метою пошуку пам'яток археології, участі в розкопках городищ, курганів, давніх поселень, вивчення знайдених слідів давніх культур, артефактів тощо» [36].

Закордонні автори теж долучались до питання археології та туризму [105-109]. Американський археологічний інститут (далі – ААІ) окреслює такий вид туризму як «подорожі, зосереджені на відвідуванні та знайомстві з давніми пам'ятками та історичними місцями». У документі *«A Guide to Best Practices»* – «методичних рекомендаціях» від ААІ піднімається питання чому

нам необхідний археологічний туризм. Аргументується декількома причинами, серед яких: інтерес, дохід, підвищення рівня обізнаності, розвиток громад [105].

У всіх розглянутих визначеннях «археологічного туризму» спільним є те, що цей напрям зосереджується на локаціях, де проводились археологічні дослідження. Інколи до археологічного туризму включають можливість туристів брати участь у розкопках. Однак, в Україні проводити археологічні розкопки (розвідки, дослідження) мають виключне право лише археологи з відповідними дозволами [24], тому для туристів доречною альтернативою стає відвідування краєзнавчих та спеціалізованих музеїв у супроводі розповідей гідів або наукових співробітників.

Загалом, вище наведена історіографія характеризується доволі комплексним поглядом на можливості інтеграції археологічної спадщини в туризм. Увага зосереджена на аналізі проблем та перспектив інтеграції цих складових або в окремих регіонах (як на прикладі Дніпропетровщини), або загально (на прикладі України). Є невелика стаття Ж. Матвіїшиної, О. Пархоменка та В. Скорохода [49], де розглядаються пам'ятки Шестовиці як об'єкти археотуризму, проте стаття здебільшого характеризує цей комплекс з історичної точки зору.

Історіографія питання свідчить, що інтеграція археологічної спадщини в туристичну сферу тривалий час залишалася малодослідженою. Активне осмислення цієї проблематики в Україні розпочалось переважно на початку ХХІ ст. У наукових працях домінує туризмознавчий підхід, зокрема у дослідженнях В. Корнієнка, водночас відсутня єдина дефініція археологічного туризму та бракує комплексних регіональних досліджень. Це зумовлює актуальність подальшого наукового опрацювання теми.

Джерела. Джерельну базу дослідження складають речові, письмові та зображальні джерела.

До речових джерел належать рухомі та нерухомі археологічні пам'ятки, які є безпосередніми матеріальними свідченнями історичного розвитку регіону. Комплекс нерухомих пам'яток представлений археологічними та монументальними об'єктами *in situ*, які охоплюють різні хронологічні періоди та типи археологічних комплексів. Зазначимо про найбільш репрезентативні пам'ятки кожного періоду, що дозволяють простежити динаміку формування сучасної Чернігівщини: палеоліт – Пушкарівський комплекс, дослідження М. Рудинського [67], Мезинська стоянка, Т. Шовкопляс [102]; Трипілля – поселення Євминка [33]; ранній залізний вік – юхнівська культура, Д. Самоквасов та М. Воєводський [3]; ранні слов'яни – зарубинецька культура, В. Хвойка [3], дружинні табори – Виповзів (дослідження В. Беренштама, В. Скорохода та О. Моці [83]) та Шестовиця (дослідження П. Смолічева, Я. Станкевич, Ю. Ситого [22], В. Коваленка [103]). Значну увагу приділено літописним містам та їх пам'яткам, зокрема Любечу (В. Антонович, О. Веремейчик [16]), Чернігову (Чорна могила – Д. Самоквасов [13], кургани Гульбище та Безіменний – Д. Самоквасов [32], Спасо-Преображенський собор М. Макаренко, О. Черненко [95], Борисоглібський собор – М. Холостенко [71], Антонієві печери та Іллінська церква – В. Руденок, Г. Кузнецов [76], Батурин – Ю. Ситий [80], В. Коваленко [104]).

Письмові джерела складаються з наукових звітів, статей та монографій вище зазначених дослідників. У роботі також використовуються літописні повідомлення з «Повісті временних літ» [46].

Зображальні джерела у нашій роботі – це карти-схеми та фотографії з експозицій музеїв та заповідників, на яких показано інтеграцію археологічної спадщини в туризм [додатки 1-5].

1.2 Українські приклади та перспективи подальшого впровадження

На території України на сьогоднішній день знаходиться приблизно 170 тисяч об'єктів культурної спадщини, серед яких понад 65 тисяч є археологічними [37, с. 4]. Незважаючи на те, що багато областей не використовують локальний потенціал для промоції своїх регіонів, в українському спектрі є успішні приклади археологічного підходу популяризації спадщини.

Чому саме археологічний туризм? Цей вид туризму підвищує обізнаність про культурну спадщину та заохочує людей відвідувати історичні місця, до того ж, звертає увагу на їх суспільне значення та сучасний стан, з яким (у реаліях України) часто є проблеми. Як влучно зазначає В. Корнієнко у статті *«Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі»*:

«Пам'ятка, яка не функціонує, перетворюється в свідомості людини на щось рядове, що не потребує заходів для збереження, оскільки не несе для неї ніякого смислового навантаження, перетворюючись на своєрідну абстракцію. Залучення ж пам'яток до використання в туризмі включає пам'ятку в сферу людської культури як своєрідний винятковий прояв людської діяльності, який необхідно зберегти для майбутніх поколінь. Це і є смислове навантаження культурного туризму» [42, с. 374].

Залучення до пізнання тих чи інших історичних об'єктів допомагає розширювати уявлення широкої аудиторії про власну (у нашому випадку) багату історію, сприяє формуванню локального патріотизму та поширенню знань з різних сфер: культури, історії, архітектури, мистецтва, які, як правило, гармонійно переплітаються у наявних пам'ятках.

Загалом, до широкомасштабного вторгнення 2022 року одним з найпривабливіших напрямків археологічного туризму був Південь України з містами Північного Причорномор'я. Серед них, провідне місце посідав

Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» (с. Парутине, Миколаївська область) (Рис. А-1, А-2).

Ольвія була одним з найбільших полісів на території Північного Причорномор'я, торговий, культурний та військово-стратегічний пункт заснований у VI столітті до нашої ери. На сьогодні заповідник включає в себе дві частини: сама Ольвія та Борисфен, на території острова Березань. До нашого часу дійшли залишки багатьох споруд міст, серед яких: агора, частини храмів, вівтарів, житлових будинків, ділянки захисних стін, торгівельні ряди, захисні споруди, некрополь. Значна частина з переліченого була музеєфікована, законсервована та реставрована. Проведена робота дозволила туристичний огляд півтора десятка архітектурно-будівельних ділянок [59].

На території Заповідника діяв також музей, де експонувались знахідки з розкопок (загалом – більше ніж 96 тисяч артефактів) та лапідарій з архітектурними деталями, надгробками, античними написами, постаментами статуй [60]. «Ольвією» проводилися тематичні екскурсії.

За 40 км від заповідника знаходиться **Миколаївський обласний краєзнавчий музей** – один з найбільших краєзнавчих музеїв України. Тут зберігається понад 400 тисяч експонатів, починаючи від знахідок періоду палеоліту до сучасності. Особливу цінність займають віднайдені артефакти Ольвії [52] (Рис. Б-1, Б-2).

Прикметно, що незважаючи на усі складнощі після 2022 року, протягом 12-14 серпня 2025 року в музеї відбувся *«Археологічний тиждень»*, який був наповнений майстер-класами (виготовлення монетниці ольвіюполітів), інтерактивними лекціями («Таємниці, що ховає Посейдон» про підводні археологічні дослідження) та тематичними екскурсіями (міні-екскурсії залами археології) [52]. Цей досвід може стати у нагоді при наповненні туристичних турів та пропозицій співпраці музеям.

Вартим уваги прикладом гармонійного поєднання туризму та науки **Історико-культурний заповідник «Більськ»**, створений у 2005 році, розташований у межах Полтавської та Сумської областей. Більське городище

є унікальним укріпленим поселенням доби раннього заліза, яке існувало з VIII до IV століття до нашої ери. На території були виявлені залишки житлових, культових споруд, декілька значних укріплень (Західне, Східне, Куземське), до того ж – городища, давні вали та рови, курганів та багато іншого. До складу заповідника входять археологічні об'єкти національного значення: найбільші майдани України «Розрита могила», «Великий Скоробір», Глинське городище. Але головна особливість цього поселення полягає в тому, що багато дослідників, починаючи з Бориса Шрамка ототожнюють Більськ з загадковим містом Гелон, яке описував Геродот в «Історії» [30].

Останній факт співробітникам заповідника вдалося успішно обіграти у популяризації більської спадщини, адже з 2017 (до 2021 включно) року на території колишнього поселення щорічно проводився етнофестиваль «*Гелон-фест*». Фестиваль складався як з розважальної складової (музичні виконавці, кінне та фаср-шоу, майстри народної творчості, реконструктори), так і з більш наукової, адже протягом заходу працювали археологи – усі охочі могли на власні очі побачити як відбуваються дослідження. До того ж, діяли виставки віднайдених на території заповідника артефактів [20] (Рис. В).

Ще одним успішним прикладом поєднання археології та туризму є **Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура»**, який є найбільшим у Східній Європі заповідником, присвячений одній археологічній культурі. До його складу входить 11 трипільських поселень, площею від 250 до 450 га. У селі Легедзине (Тальнівський район, Черкаська область) знаходиться музей, а його експозиція складається з виключно археологічних знахідок та карт, які доступно пояснюють межі розповсюдження, хронологію культури, процес археологічних досліджень. Біля музею нещодавно був збудований павільйон у якому репрезентовано два горна для обпалу кераміки. Їх вилучили з місця розкопу, транспортували та зараз горна доступні для широкого огляду туристам. Поряд – декілька стендів з фотографіями, які візуально описують як відбувався цей процес. Окрім музею, заповідник пропонує екскурсії на місце розкопок у сезон їх проведення.

До того ж, за попередньою домовленістю можна організувати низку майстер-класів, серед яких найбільшу увагу привертають гончарство та розпис кераміки. У літній сезон є можливість залишитися на ніч у відновленому трипільському житлі (таких на території два) [87] (Рис. Д1-Д5).

Щорічно в липні, починаючи з 2008 року, на території заповідника проводиться етнографічний фестиваль «Трипільська толока», головна мета якого – будівництво трипільських будиночків-реконструкцій. У цей час відкриваються додаткові виставки, проводяться екскурсії музеєм та місцями археологічних досліджень [88].

Усі вище наведені приклади демонструють, що археологічний акцент у туристичній діяльності України можливий. Тематичні «археологічні тижні», літні школи, спеціалізовані лекції, екскурсії, майстер-класи, етнографічні заходи – усе це органічні елементи археологічного туризму. Варто додати, що актуальним завданням на перспективу буде впровадження інтерактивних частин (3D-моделі втрачених пам'яток, аудіогіди або VR), розвиток археологічних таборів з можливістю залучення туристів-волонтерів, створення міжрегіональної співпраці музеїв, започаткування археологічних подій у контексті туристичних форумів, фестивалів та конференцій.

1.3 Археологічний туризм як інструмент підвищення освітнього та культурного рівня населення

Археологічний напрямок у туризмі є актуальним та перспективним для України. Сучасна інтерпретація археології та пояснення, що саме ця наука є основою значної частини наших знань про минуле релевантне у контексті останніх подій та загального піднесення рівня зацікавленості населення України у своїй історії та віднайдення коренів ідентичності. Головне – використати археологічний туризм як інструмент розвінчання стереотипу про «занудність» історії та нашої спадщини. Залучення різних категорій населення до пізнання та «самостійного» відкриття для себе різних об'єктів шляхом

відвідування пам'яток та музеїв зможе підвищити рівень історичних знань та свідомості аудиторії, сформує уявлення про важливість збереження та популяризації.

Археологічний туризм має значний освітній та культурний потенціал, адже він є практичним засобом ознайомлення з минулим. Його елементи можуть бути гармонійно впроваджені в освітні процеси навчальних закладів (як шкільних, так і вищих). Ознайомлення з віднайденими артефактами, тематичні археологічні екскурсії, спостереження за дослідженнями (якщо на той час ведуться розкопки) або залучення до археологічних шкіл – при правильній подачі та включення до освітніх програм це може стати дієвим засобом підвищення інтересу до історії школярів та студентів.

Не менш важливим є культурний аспект, який пов'язаний з своєрідним «відкриттям» аудиторії локальної спадщини та її інтеграцією у сучасний простір. Адже якщо більше «відкриваємо» – більше поширюємо інформації та привертаємо уваги не тільки на сам об'єкт та його стан, але й загальний контекст. У підсумку, туристи самі віднаходять відповідь на питання «чому це важливо» через археологічну спадщину.

Застосовуючи «мову артефактів» про минуле, археологічний туризм може стати тим фактором, який позитивно вплине на формування свідомого, без нав'язаного комплексу меншовартості, культурного суспільства, яке буде здатне цінувати своє історико-культурне надбання.

РОЗДІЛ 2. АРХЕОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЧЕРНІГІВЩИНИ

2.1 Аналіз археологічних пам'яток області

Згідно Державного реєстру нерухомих пам'яток України на сьогоднішній день на території нашої держави знаходиться близько 140 тисяч нерухомих культурних об'єктів. Сюди включають пам'ятки історії, архітектури, монументального мистецтва, ландшафту тощо. Серед них значну кількість займають об'єкти археології, хоча і точну цифру наразі неможливо встановити [11; 35].

Згідно даних *«Цільової програми проведення археологічних досліджень у Чернігівській області на 2013-2020 роки»* на Чернігівщині знаходиться 1775 пам'яток археології національного значення, 7017 пам'яток археології місцевого значення, а також 127 пам'яток архітектури національного значення, які підлягають архітектурно-археологічним дослідженням (Рис. К). Зазначимо, що 14 населених пунктів області включено до Списку історичних населених місць України. Частина археологічної спадщини представлена у 33 музеях комунальної власності та 3 національних заповідниках («Чернігів стародавній», «Гетьманська столиця» та «Качанівка») [92].

Прикметно, що на території області представлені пам'ятки різних хронологічних періодів починаючи з кам'яного віку та завершуючи старожитностями XIV-XVIII століть.

За рахунок ландшафту (висока тераса правого берега Десни, доступність крем'яної сировини, наявність інших природних ресурсів), Чернігівщина є одним з найбагатших у Східній Європі регіонів, де зберіглась значна кількість пам'яток кам'яного віку. Найдавніші пам'ятки відносять до **середнього палеоліту** (200–40 тисяч років тому), коли територію заселяли неандертальці. Це пам'ятки Язві, Горіховий Лог, Мосолів Рів (відкрита 1985 року), Чулатів III, Арапаповичі, усі – Новгород-Сіверський район, та інші. Здебільшого, їх було віднайдено протягом 30-х років XX століття, було виявлено майже 200

крем'яних предметів. Досліджували ці пам'ятки М. Воєводський, І. Підоплічко, В. Беляєва, Л. Залізник та низка інших дослідників [18].

Ранній період верхнього палеоліту представлений на території області «фрагментом» – знайденим Л. Залізником у 1982 році двосторонньообробленим наконечником біля стоянки Гридасове Новгород-Сіверський район) [23, с. 7].

Значно більше інформації про життя на Чернігівщині протягом **середнього періоду верхнього палеоліту** (22-19 тисяч років тому), адже за хронологією сюди відносять знахідки **Пушкарівського комплексу** (найбільші стоянки – Пушкарі I, Погон, Бугорок, Клюси, Новгород-Сіверська стоянка, Новгород-Сіверський район), який є одним з найбільших палеолітичних комплексів на території України. Дослідження цього пласту почалось з виявлення низки палеолітичних пам'яток біля села Пушкарі археологом М. Рудинським у 1932 році. У подальші роки на цій території були виявлені житла, окремі вогнища, антропологічний та фауністичний матеріал, значний кремнієвий інвентар (нуклеуси, вістря, скребачки, різці, вироби з кістки та інші) [67, с. 298-305; 73].

Окрему увагу заслуговує пам'ятка, відкрита нещодавно (2010 рік) випадково, у селі Оболоння (Коропський район). Було виявлено багато кісток тварин (мамонти, ведмідь, вовк, лисиця), крем'яні та кварцові вироби (нуклеуси, скребачки, різноманітні вироби з вторинною обробкою), однак найвизначніша знахідка – бивень з гравіюванням [84, с. 173-175].

Пізня пора верхнього палеоліту (19-14 тисяч років тому) найбільш повно та яскраво представлена пам'яткою світового значення – Мезинською стоянкою. Виявлена випадково у 1907 році козаком Сисоєм Кошелем під час ведення земляних робіт з облаштування льоху. Наступного року тут розпочались археологічні дослідження за керівництва

Ф. Вовка. З перервами досліджувалась протягом 1909-1916, 1930 та 1932, найбільше – протягом 1954-1957 та 1959-1961 років під очільництвом І. Шовкопляса. У підсумку, було встановлено, що стоянка включала в себе п'ять комплексів-поселень.

За всі роки досліджень було виявлено 120 тисяч знахідок, які можна розділити на три групи: фауністичний матеріал (20 видів тварин, здебільшого мамонти, велика кількість мушлів), кремнієві вироби (серед них багато знарядь праці, молотки, проколки, вироби з бивня мамонта) та вироби мистецтва (скульптурні фігурки, браслети та кістки мамонтів з малюнками / орнаментаціями, «музичний» комплекс). Підкреслимо, що багато зі знайдених артефактів й досі не мають аналогів у світі (для прикладу великі кістки мамонтів з геометричними малюнками охрою) [102, с. 25]. Ознайомитись з Мезинською стоянкою та історією її дослідження туристи можуть в Мезинському археологічному науково-дослідному музеї імені В. Куриленка.

Цю добу також яскраво репрезентують стоянки Бужанка 2, відкрита у 2003 році (Коропський район) та Бугорок, виявлена у 1940 році (Новгород-Сіверський район) [2].

Фінальнопалеолітичні стоянки Чернігівщини знаходяться у Новгород-Сіверському районі, концентровані біля річки Смяч. Пам'ятки, яких було виявлено близько 20, були вперше відкриті 1925 року та досліджувалися до 1927 року М. Рудинським [77, с. 85-91]. Згодом, протягом 1981-1983 років пам'ятки вивчав Л. Залізняк. Серед виявлених знахідок були: наконечники стріл із виділеним крутою та напівкрутою ретушню черешком, скребачки, нуклеуси, чотири грубі сокири, свердло та інші предмети [25, с. 83-108].

Наступний етап археологічної періодизації кам'яного віку – **мезоліт**. У цей час відбувається формування сучасних кліматичних умов (танення льодовика протягом 8 тисяч років до нашої ери до 4-5 тисячі років

до нашої ери), приручення собаки та винайдення лука та стріл. Щодо останнього, в археології це фіксується значним поширенням мікролітів (наконечники стріл) [26].

На території Чернігівщини мезоліт представлений пісочнорівської та кудлаївської культури.

Стоянка на городищі Пісочний Рів (село Рогівки, Новгород-Сіверський район) була відкрита М. Рудинським 1925 року. До пісочнорівської культури також відносять пам'ятки Пісочний Рів 2, Гридасове, Городок, Боровка, Студенок та інші. Усі вони досліджувались у 1940, 19945-1947 роках М. Воєводським у 1981 та 2002 роках Л. Залізнякам. За цей час було виявлено понад 35 тисяч оброблених кременів та понад 500 знарядь. Серед них: черешкові вістря, асиметричні наконечники, трапеції, сегментоподібні вістря, кінцеві скребачки, кілька грубих та оброблених сокир на відщепках, тесла, листоподібні наконечники [29, с. 5-7].

У 1925 році біля селі Кудлаївка (Новгород-Сіверський район) М. Рудинським була відкрита ще одна пам'ятка цього періоду, яка згодом буде досліджена С. Козловським та Л. Залізнякам протягом 1970-1980 років. Колекція першовідкривача стоянки налічувала понад 4500 предметів та ретушованих знарядь: дрібні відщепи, ретушовані мікроліти, кудлаївські та коморницькі вістря, наконечники стріл на дрібних пластинах, трапеції високої форм, свердла та інші знахідки [29, с. 7].

Фінальною точкою кам'яного віку стає **неоліт**, початок якого на територіях північного лісостепу та південної степової зони датується 5800 роком до нашої ери [44]. Визначальний маркет цього періоду – перехід до відтворювального господарства та створення першого, найдавнішого глиняного посуду. У цей час по всій планеті зафіксоване зростання кількості населення (останні 5-6 тисяч років у більше ніж 1000 разів) [3, с. 90].

Чернігівщина у цей період є місцем, де фіксують «мікс» археологічних культур і однієї визначальної немає. Загалом ці культури можна умовно

розділити на дві великі групи: Дніпро-Деснянська та Деснянсько-Сейминська, названі відповідно до географічного розташування виявлених пам'яток.

Дніпро-Деснянська група займала здебільшого територію сучасного Чернігівського району. Тут, з VI тисячоліття до нашої ери населення починає опановувати виготовлення керамічного посуду способом наліплення глиняних стрічок, яка після утворювали форму горщика. Горщики також прикрашались гребінцевими, накольчастими та ямковими елементами орнаментів. Після подальшої обробки (висихання та випал) утворювались горщики циліндричної, округлої, біконічної форм, широко або сильнозвуженими горловинами. Загалом, ця група має теж свою періодизацію: ранній («струмільський тип пам'яток», стоянка в урочищі Шмаївка, Михайло-Коцюбинська громада), середній (поселення біля села Кам'янка, Ріпкинський район) та пізній неоліт (пам'ятка Пустинка 5, село Мньов, Михайло-Коцюбинська громада). Найбільше уваги привертають дві останні.

У 1966 році археологом Д. Телегіним було виявлено поселення **середнього неоліту** біля села Кам'янка. Після повного вивчення пам'ятки було встановлено, що тут розташовувалось тимчасова стоянка мисливського табору. Було віднайдено рештки вогнища, значна кількість глиняного посуду, крем'яні знаряддя для побутових та мисливських завдань (вістря списа та стріл, скребачки різної форми, двобічнооброблена сокира) [85].

Декількома роками раніше, 1962 року, під час розвідувальних робіт за керівництва В. Митрофанової неподалік села Мньов в урочищі Ліс було виявлено поселення **пізнього неоліту** (далі – досліджене Д. Телегіним протягом 1963-1965 років). Воно складалось з декількох споруд житлового та господарського призначення, а також відкритих вогнищ. Щодо глиняного інвентарю, характерною ознакою посуду тут були наявні риси трипільської та енеолітичної культур (виявились у технологічних прийомах та оздобленні). Окрім того, досліджені крем'яні знаряддя (двобічно оброблені вістря стріл та списів, скребачки, скобелі та інші. І лише на цьому поселенні, яке, за думкою

археологів, функціонувало весь рік, було віднайдено фауністичний матеріал: кістки косуль, оленів, кабанів, ведмедів, коню (невідомо чи дикого або домашнього через погану збереженість) [53; 61, с. 100; 86, с. 91-92].

Десняно-Сейминська група пам'яток має таку ж періодизацію. Загалом про розвиток цього мікрорегіону в період неоліту можна говорити завдяки дослідженням поселень Гришівка (Борзнянський район), Лисогубівка (Конотопський район Сумської області) та Погорілівка-Вирчище (Кролевецький район Сумської області). Інвентар схожий з матеріалами Дніпро-Деснянської групи (глиняні горщики, мисливські крем'яні знаряддя), проте особливістю є те, що на відміну від першої групи, тут населення активно використовувало кварцит за рахунок природних покладів на Коропщині, Новгород-Сіверщині та Посем'ї. Кварцит був провідним матеріалом для знарядь, пов'язаних з обробкою деревини, однак з нього також виготовляли й скребачки, скобелі та ножі – ті ж предмети, що населення Дніпро-Деснянської групи робило з кременю [4; 62].

Наступний важливий археологічний етап, який також частково представлений на Чернігівщині – **Трипілля**. Хоча ми не можемо говорити про постійні поселення трипільців у нашому регіоні, проте матеріали пізнього періоду трипільської культури все ж зустрічаються. Протягом століття дослідники виявляли та вивчали пам'ятки цього часу, і зараз ми можемо говорити про більше ніж 20 пізньотрипільських пам'яток Чернігівщини, північною межею яких можна вважати річку Остер. Найяскравіші з них – Євминка I, II (Остерська громада), Виповзів (Деснянська громада) та інші. Поселення Євминки (датують III тисячоліттям до нашої ери) вперше було виявлене 1925 року, досліджувалося у 1926 та 1965 роках. Було віднайдено залишки землянкових жител з вогнищем, крем'яні та кам'яні знаряддя праці, глиняні пряслиця, фрагменти керамічних горщиків та мисок з розписом червоною та чорною фарбами, а також стилізованих жіночих фігурок [33].

Частина «трипільської колекції» зараз зберігається у фондах Остерського краєзнавчого музею.

Після цього на території України настає **бронзова доба**, протягом якого в інвентарі населення з'являються вироби зі штучного сплаву міді з іншими металами. Вони починають частково витіснити кам'яні вироби. У цей час розвиток регіонів України відбувається нерівномірно (залежало від покладів металів), Полісся, зокрема Чернігівщина, відстає у розвитку порівняно з степовою та літостеповою зоною. Проте, незважаючи на те, що населення використовує старі традиції у виготовленні знарядь, цей період представлений на наших теренах середньою (2300/2200–1800/1700 роки до нашої ери) та пізньою (1800/1700–900/800 роки до нашої ери) добою бронзи. Загалом, на території нашого регіону відомо понад 300 поселень доби бронзи [70, с. 141].

До середнього періоду бронзи (початок припадає на III тисячоліття до нашої ери) відносять середньодніпровську та мар'янівську культури. Розглянемо поселення біля села Мар'янка, яке було виявлене М. Рудинським у 1929 році. Віднайдено та досліджено житла-напівземлянки, глиняний посуд (дуже схожий з ямково-гребінцевою керамікою) з орнаментом «гусеничного», «зубчастого» штампу та «перлини», сокири, скребачки, вістря стріл з кременю та кварциту. Бронзових знарядь незначна кількість (як на цьому, так і на інших поселеннях цього типу), однак серед них зустрічались: прикраси-привіски, фрагменти дроту та ливарних форм, а також шийні виті гривні, нашивні бляшки для одягу у похованнях [5, с. 401].

Пізній період бронзи представлений на Чернігівщині сосницькою культурою – більше сотні поселень. Ці поселення були відкриті С. Березанською у 1950-х роках. Найбільше з них – Пустинка (село Пустинка, Чернігівський район), окрім нього – Долинське, Круг, Бурімка та інші. Розкопки під керівництвом згаданого вище археолога С. Березанської проводились протягом чотирьох сезонів (1962-1964 та у 1966 роки). Протягом цього часу виявлено 35 різноманітних споруд (17 розкопано повністю): житла,

господарські та культові будівлі. Керамічного посуду мало, проте за віднайденими фрагментами дослідники встановили, що найпоширенішими були горщики з відносно опуклим тулубом та тюльпаноподібні посудини. Кам'яних та крем'яних виробів віднайдено небагато, серед них: зернотерки, відбійники, вістря стріл та списів, скребки. Також виявлено ливарні форми (в поодиноких випадках) для виробів з бронзи, а також бронзові вістря списів, шила, ножі, шпильки, браслети [6, с. 178-184].

На Чернігівщині цей період також представлений лебединівською та бондарихинською культурами.

Ранній залізний вік на теренах Чернігівщини характеризується юхнівською та милоградською культурами. Ареал поширення двох останніх частково стосується нашої області, тож зупинимось лише на юхнівській культурі, ареал поширення якої – Новгород-Сіверщина.

Городище біля села Юхнове (Новгород-Сіверський район) було досліджене Д. Самоквасовим у 1870-х роках, проте виділене в окрему культуру лише в 1949 році М. Воеводським. Остаточно не з'ясовано її датування, проте за О. Мельниковською – VII-III століття до нашої ери. Ця культура відома в першу чергу за городищами невеликої площі (до 0.5 га), однак є і більші, до 3 га. Також були виявлені житлово-господарчі комплекси. Поховальні пам'ятки маловідомі. Щодо інвентарю: керамічні вироби (здебільшого горщики видовжених форми) з простим оздобленням (насічки, відбитки нігтя тощо), пряслиця. Металеві вироби – прикраси (браслети, шпильки, сережки), вістря стріл [3, с. 253-255].

Ранні слов'яни на Чернігівщині представлені пам'ятками зарубинецької культури (III століття до нашої ери). Вперше могильник у селі Зарубинці (Київська область) відкрито 1899 року В. Хвойкою. У нашому регіоні виявлено понад 10 поселень, проте не всі з них повністю досліджувались. Зокрема, посуд цієї культури був виявлений у Шестовицькому городищі (Д. Бліфельд),

на дитинці Любеча (Б. Рибаків), згодом були відкриті аналогічні поселення у селі Максаки (Менська громада, Корюківський район), Стара Бутівка (Сосницька громада, Корюківський район), Салтикова Дівиця (Куликівська громада, Чернігівський район), на поселенні Обірок (Батурицька громада, Ніжинський район). На цих (та інших) поселеннях виявлені житла з вогнищами та глинобитними печами всередині, ями-льохи. Поховання – ґрунтові з посудинами (горщики, миски, кухлі), предметами вбрання (бронзові та залізні фібули, браслети, кільця, підвіски), іноді – знаряддя праці та зброя (ножі та вістря списа) [3, с. 350-353].

Київська культура (II-III століття) вперше виявлена на пам'ятках, розташованих на околицях Києва В. Данилевським наприкінці 1940-1950-х років. Поділяється на декілька локальних варіантів (середньо- та верхньодніпровський, деснянський і східнолівобережний). Щодо Чернігівщини, поселення були виявлені біля села Анисів (Іванівська громада, Чернігівський район) В. Даниленком. Основна група пам'яток, досліджених протягом 1980-1990 років, дає підставу говорити, що найбільше їх локалізується у Чернігівському районі (150 поселень). Основна маса жител – напівземлянки з відкритим вогнищем, були також і зрубні житла з глинобитними печами. Багато було виявлено господарських споруд з виносними вогнищами. Кераміка – ліпна (горщики та корчаги, чорнолошені миски та вази). Серед іншого інвентарю – залізні ножі, шила, серпи, глиняні пряслиця та інші [3, с. 371-373].

Серед інших культур, які представляють ранніх слов'ян на Чернігівщині зафіксовані поселення черняхівською, колочинською, волинцівською та роменською культурами. Зазначимо про поселення Олександрівка (волинцівська культура); О. Шекун виділив тут 10 жител першої половини VIII століття. Окрім Олександрівки, подібні поселення були виявлені біля сіл Седнів, , Слобідка, містечка Любеч та інших [3, с. 404-405].

Надалі розпочинається один з найважливіших періодів в історії Чернігівщини та України – Русь.

Події 884 року, коли князь Олег:

«...Пішов на сіверян, і побідив сіверян і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши:

«Я їм противник, і вам нічого давати...» [46, с. 13-14]

стали визначальним в історії регіону, адже його було включено до складу (згодом) одного з найбільших державних утворень на просторах Середньовічної Європи. Чернігів як одне з найстаріших міст регіону лише 1024 року стає столицею князівства, але дослідники визначають, що вже з кінця VII-початку VIII століть на Дитинці (центрі майбутнього міста) було поселення [55, с. 54]. Місто починає формуватись, згодом стає столицею одного з найбільших князівств у першій половині XI століття та активно розвивається до подій XIII століття. Детальніше про роль Чернігова зазначимо у наступному підрозділі.

Проте, окрім самого Чернігова, у час до XI століття формуються й інші важливі міста того часу, серед яких: **дружинні табори** (Виповзів, Шестовиця, Малий Листвен, Сновськ та інші), **літописні центри** (Любеч, Новгород-Сіверський), а також відомі значні **сільські поселення** (Автуничі, Ліскове). Коротко розглянемо частину з них.

Дружинними таборами або торгово-ремісничими центрами історики називають протоміста, які мали були активно залучені до торгівлі та військових кампаній, в тому числі міжнародних, проте не мали ознак «класичного» міста (натомість: нестабільний склад населення, відсутність укріплень, значні поховання різної обрядовості) [83, с. 91]. Враховуючи, що сучасна Чернігівщина мала значний зв'язок зі Скандинавією (частково шлях

«з варяг у греки»), на території формувалось багато подібних дружинних центрів.

Одним з найяскравіших серед них був **Виповзів** (Деснянська громада, Чернігівський район). Вперше пам'ятку дослідив у 1889 році В. Беренштам, але систематичні дослідження почались з 2009 року експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка та Інститутом археології НАН України під керівництвом В. Скорохода та О. Моці. Вивчались поділ, посад та городище, на них були віднайдені житла з печами, господарські споруди, донжон, виробничий майданчик з видобутку заліза, портова зона. Серед індивідуальних знахідок прикметними є значна кількість арабських дирхемів (переважно перша половина - середина X століття), які свідчать про активну торгівлю зі Сходом, хозарські каблучки, срібні гудзики, фрагмент скандинавської підвіски, окрім того – ножі, керамічні пряслиця, наконечники стріл тощо [83, с. 100-102].

Ще одним яскравим прикладом поселень такого типу є поселення в урочищі Кролевець у селі Шестовиця (Чернігівський район). Вперше досліджене П. Смолічевим протягом 1925-1927 років (розкопав 42 кургани), надалі вивчення цього комплексу було пов'язане з іменами: Я. Станкевич (1946 рік), О. Попка (1946-1947 роки), І. Ляпушкін (1947 рік), Д. Бліфельд (1948 та 1956-1958 роки), М. Попудренко (1970 рік), Ю. Ситий (2005 рік) [12, с. 94] та іншими. Окрему увагу дослідниками, зокрема В. Коваленком, було приділено оборонним конструкціям [103]. З 1998 року стартувала Шестовицька міжнародна археологічна експедиція (до 2008 року), яка включала в себе науковців з Інституту археології НАН України, Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», Чернігівського обласного історичного музею імені В. Тарновського, студентів з Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Шевченка (зараз – Національний університет «Чернігівський колегіум») та Ніжинського державного університету імені М. Гоголя, а також за участі Норвезького Університету науки та технологій, Інституту археології (м. Трондхейм)

протягом десяти років досліджень було вивчено загалом понад шість тисяч м² територій городища, посаду та подолу. Прикметно, що саме на базі роботи цієї археологічної експедиції існувала Міжнародна літня польова школа молодих археологів з понад 30 університетів та музеїв (Норвегія, Швеція, Японія, Канади, Македонії) [28].

Період розквіту Шестовиці – кінець IX - початок X століття, про це свідчить багатий археологічний матеріал не тільки слов'янського, але й скандинавського, східного та візантійського походження. На цей період Шестовиця була важливим та доволі значним торговельним пунктом, про що, зокрема, свідчать віднайдені монети [56].

Шестовиця є одним з чудових прикладів поєднання археології та туризму, адже протягом багатьох років, починаючи з 2001, тут проводився фестиваль слов'яно-варязької культури та історичного фехтування «Коровель». Метою цього фестивалю була популяризація Шестовиці як археологічної пам'ятки, яка супроводжувалась історичними реконструкціями на мечях, стрільбою з лука, вбранням слов'ян та скандинавів, стародавніми обрядами та експозицією від Чернігівського обласного історичного музею «Шестовиця на перехресті століть» [17; 19; 79]. Окрім того, в учасників була унікальна можливість поглянути на археологічні дослідження та поспілкуватись з науковцями про розкопки та знахідки.

На Чернігівщині відомо про існування щонайменше дев'ять **літописних міст**. Серед них, вже у другій половині X століття згадується Любеч (882 рік), який був одним з найважливіших міст регіону за рахунок його стратегічного розташування. Перші дослідження відбулись у 1888 році (В. Антонович), однак, як і у випадку з Виповзовом, систематичні дослідження стали проводитись з 2009 року, експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка під керівництвом О. Веремейчик. За більше десяти років вивчення були віднайдені житлові та господарські споруди, городища, посади, курганні групи. Серед знахідок окрему увагу

привертають дирхеми, візантійські монети, фрагменти скляних браслетів, пряслиця з пірофіліту, вудила, мідна решма з зображенням чоловічого обличчя (яка є третьою відомою решмою на території Русі) та інші. Усі зазначені речі датуються IX-XI століттям і це дає підставу говорити про те, що місто виникає уже на перетині IX-X століть [16, с. 111-112].

Довгий час поза увагою науковців залишались сільські поселення Русі. На сьогодні найбільш повно вивченим є поселення біля села Автуничі (Городнянський район). Про його існування стало відомо у другій половині XIX століття (1873 рік) завдяки опитувальним листам Д. Самоквасова [72, с. 34]. Археологічні дослідження пам'ятки розпочалися 1988 році Дніпровською Давньоруською експедицією ІА АН України та Чернігівським педінститутом ім. Т.Г. Шевченка [72, с. 36]. На сьогодні ми можемо говорити, що це поселення існувало протягом X-XIII століття. Воно включало в себе значну кількість житлових, ремісничих та господарських споруд, зрубний дерев'яний колодязь, садибну забудову, поховання, гончарні горни. Знахідки різноманітні, серед них: елементи зброї та одягу, хрести-енколпіони, скандинавський медальйон та фрагмент горщика з написом [72].

В сприйнятті поняття «**сільського поселення**» періоду Русі окрему роль відіграли дослідження археологічного комплексу біля села Ліскове (XI - перша половина XIII століть) у верхів'ї річки Білоус (Чернігівський район). Пам'ятка вивчалась протягом 1976–1992 років за керівництва О. Шекуна. За цей час було виявлено 462 об'єкти на території більше 13 тисяч км², серед них: житлові будівлі, господарські ями, ґрунтовий могильник, ремісничі та промислові споруди. Ці дослідження дали значний матеріал та новий погляд на сільські поселення доби Русі [101, с. 11]. Прикметно, що місцеве населення займалось виробництвом кричного заліза, ковальською справою, ювелірним виробництвом, холодною обробкою металів, деревообробкою тощо. Це представлено знахідками: ножі, знаряддя праці, цільнозалізні та цільносталеві вироби, з тришаровим чи двошаровим клинком, з наварним сталевим лезом та

з цементованим клинком; зубил, брусків з шиферу та пісковика (слюсарна обробка). Ювелірна справа теж була активною на поселенні: виявлені залишки горну, печей для плавки легкоплавких металів, мідне ситечко, два уламки та цілий ювелірний пінцет, браслети, перстні, намистини, уламки скляного та фаясового посуду, смальта. Загалом, дослідження показали: Ліскове являло собою складний організм із соціально строкатим населенням, насичений значною мірою престижними предметами, виготовленими не тільки у містах Русі, а й часто завезеними з інших країн (для прикладу, ювелірні вироби імпортувались сюди з Візантії та Причорномор'я); поселення також брало участь у тогочасній системі торгівлі Русі [101, с. 51-53, 58-66].

Звернемо увагу і на археологічні дослідження пам'яток Гетьманщини. Найяскравішим прикладом є Батурич, вивчення якого розпочалися 1995 року (Національний університет «Чернігівський колегіум», Інститут археології НАН України). З 2001 року до досліджень долучився Канадський Інститут Українських студій Альбертського університету в місті Едмонтоні та Понтифікального Інституту Середньовічних Студій Торонтського університету в місті Торонто [34, с. 3]. У загальних дослідженнях, окремо підкреслимо роль археологів В. Коваленка та Ю. Ситого [104]. Активну участь брали студенти Навчально-наукового інститут історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського. Вивчення козацького міста продовжуються до сьогодні. За цей час було, шляхом досліджень, було окреслено структуру Батурича: цитадель (урочище Литовський Замок), фортеця, передмістя, посад, поділ та садиба Івана Мазепи на Гончарівці, охарактеризовано житла, укріплення, за численними знахідками визначено, що являли собою побут та церковне життя гетьманів. Окрему увагу приділяли пошуку матеріалів Батуричської трагедії 1708 року [80, с. 10-13].

Як підсумок зазначимо, що Чернігівська область представлена майже усіма історико-археологічними періодами, починаючи з палеоліту до Русі.

Звичайно, що на цьому археологія Чернігівщини не закінчується, адже в області є пам'ятки Гетьманщини та подальших періодів, проте вони не будуть детально розглядатися в рамках цього дослідження. Багато з них представлено краєзнавчих, історичних музеях та заповідниках області. Коректне використання пам'яток у туристичному контексті призведе до покращення не тільки туристичних та економічних показників, але й рівня обізнаності як місцевих жителів, так і гостей. Зокрема, доречним буде створення загального маршруту, який буде повністю або частково презентувати археологію Чернігівщини.

2.2 Сучасний стан досліджень пам'яток

Вище наведений аналіз археологічних пам'яток області став можливий завдяки невтомній праці археологів протягом XIX-XXI століть. Однак, основні дослідження пам'яток Чернігівщини проводяться у XX та напочатку XXI століть, останнє – у зв'язку з залученістю студентів-практикантів Національного університету «Чернігівський колегіум».

Систематичні дослідження проводяться на основі відповідних Цільових програм. Вони формуються на довгострокову перспективу для:

- отримання всебічної об'єктивної наукової інформації, необхідної для забезпечення оптимальних умов використання історико-культурного потенціалу області;
- забезпечення збереженості та вивчення пам'яток, здійснення відповідних пам'яткоохоронних заходів на них;
- уведення здобутих за результатами Програми матеріалів до наукового обігу.

Прикметно, що такі програми з вивчення пам'яток археології вперше в Україні були започатковані в Чернігівській області.

Такі програми, зокрема і останню на 2013-2020 роки, виконану повністю, реалізують Департаменту культури і туризму, національностей та релігій Чернігівської облдержадміністрації, Чернігівський обласний історичний музей

ім. В. Тарновського, Новгород-Сіверський історико-культурний музею-заповідник «Слово о полку Ігоревім», Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч», Організаційно-методичний центр контролю та технічного нагляду закладів культури і туризму. Окреме місце у цьому переліку займає Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, а саме Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського. Програмою передбачається *«здійснення комплексу заходів щодо розвитку археологічних досліджень, удосконалення культурно-освітньої діяльності, зміцнення зв'язків археології з культурно-освітньою і туристичною галуззю»* [92].

Протягом реалізації Цільової програми 2013-2020 років основна увага приділялась пам'яткам, які демонструють консолідацію Чернігівщини у процесі становлення української державності протягом IX-XVIII ст. Включно з 2021 роком досліджувався **Виповзівський археологічний комплекс**, зокрема городище та посад за керівництва В. Скорохода (участь брали О. Моця, Ю. Ситий, В. Жигола, Л. Сита).

У **Новгород-Сіверському** районі вивчалися групи городищ у селі Свердловськ (Свердловське-1), Хоромки, Деснянське, Криски (керівник – О. Черненко, до досліджень долучались І. Кедун, Р. Кравченко, Р. Луценко). Окрему увагу становило село **Малий Листвен** (вивчали О. Бондар, О. Черненко, Р. Луценко), де за літописами відбулась визначна для Чернігівщини подія – 1024 року Мстислав Володимирович здобуває перемогу над братом Ярославом та у підсумку Чернігів стає столицею князівства. Через два роки брати остаточно поділили Русь по Дніпру і Чернігівське князівство стає одним з найбільших не тільки для території Русі, але на теренах тогочасної Європи.

Окрему увагу було звернути на процес руйнування зазначених пам'яток під впливом господарських та незаконних пошукових робіт, ерозійних процесів [92].

Археологічні дослідження також проводились у **Чернігові** на територіях Спасо-Преображенського собору XI століття, Єлецького монастиря XI століття, Антонієвих печерах XI століття за керівництва О. Черненко та В. Руденка, участь брали Т. Новик, О. Бондар, П. Солобай та інші науковці.

Не залишились поза увагою **Любеч** (керівник – О. Веремечик, О. Бондар), **Мезин** (О. Черненко), **Седнів** (О. Моця, Л. Сита) та **Батури** (Ю. Ситий). Студенти Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка протягом цих років були долучені до археологічних досліджень Виповзіва, Батурина, Чернігівського Дитинця та території Єлецького монастиря. Загалом, завдяки роботі археологів, Цільова програма на цей період здебільшого успішно реалізувалась та як підсумок – маємо численні публікації у наукових виданнях, віднайдені артефакти експонувались на виставках в Чернігівському обласному історичному музеї [10; 15; 57; 81; 82; 93-99].

Станом на березень 2025 року Цільова програма археологічних досліджень на 2021-2025 роки була оновлена. Вона розділена на два етапи: 2021-2023 та 2024-2025 роки. Програма включала в себе: архітектурно-археологічні дослідження Чернігівського Дитинця, Новгород-Сіверського, Батурина, Виповзова, Малого Листвена, Седнева, Батурина, розвідки на території болота «Великий Замглай» та у басейні річки Снов, також шурфування ділянок на території Національного історико-культурного заповідника «Качанівка». Окрему увагу мали приділити охоронно-рятівним археологічним дослідженням пам'яток області (територія поселення «Мис») [68].

У зв'язку з широкомасштабним вторгненням Росії на територію України, реалізація Програми припинилась. Однак, у 2021 році були проведені археологічні дослідження на території Виповзиського археологічного комплексу та у Батурині, до цих експедицій були залучені студенти Національного університету «Чернігівський колегіум».

Дослідження Лівобережної археологічної експедиції з залученістю студентів були відновлені у липні 2025 року рід час обстежень території поблизу Полкової канцелярії у Чернігові (керівник – Ю. Ситий, В. Скороход). Були віднайдені залишки двох споруд XVII–XVIII століття (до та після пожежі 1750 року). Протягом цієї експедиції учасники виявили матеріали з трьох історичних періодів: Русь (фрагменти браслетів), Гетьманщина (кераміка, козацька куля) та «відголосок» періоду Другої світової війни. Окрему увагу привернула віднайдена монета 1736 року у доволі гарному стані [89].

На сьогоднішній день це були останні археологічні дослідження з участю студентів Національного університету «Чернігівський колегіум», проте враховуючи загальний потенціал Чернігова та області логічним буде повернення до повної реалізації Цільової програми на 2021-2025 роки. Подальші археологічні дослідження є важливими для збереження, розуміння та промоції історико-археологічної спадщини регіону.

2.3 Чернігів як стартова точка розвитку археологічних турів

Як ми проаналізували вище – наш регіон дійсно багатий на історичну, культурну та археологічну спадщину. Але чому саме Чернігів повинен стати стартовою точкою археологічного туру? Вагомий аргумент, окрім його тисячолітньої історії, це те *наявність* того, що можна демонструвати туристам та включати до низки інших маршрутів. У місті є пам'ятки майже усіх основних періодів української історії; у контексті нашої теми варто включити такі:

- Чорна могила (X століття) та курганний некрополь Болдиних гір (IX-XI століть)
- Спасо-Преображенський собор (XI століття)
- Антонієві печери (XI-XVIII століть) та Іллінська церква (XI століття)
- Борисоглібський собор (XII століття)

Підкреслимо, що для відносно невеликого обласного центру це значна кількість пам'яток домонгольського часу. Лише на території міста концентрується шість з 19 пам'яток домонгольського часу, які збереглися на території України [91]. Більше – тільки в Києві.

Для археологічного туру важливий й інший момент – в усіх вище наведених храмах, які зараз функціонують як музейні установи, представлені археологічні артефакти, виявлені під час досліджень пам'ятки або прилеглої території.

«Чернігівську» частину археологічного маршруту, на нашу думку, варто починати з **Чорної могили** – найбільшого кургану на території міста, який за своїми розмірами нагадує королівські поховання Скандинавії (висота 11 м, довжина по колу 125 м, діаметр 40 м, початково рів навколо кургану був завширшки 7 м), розкопаний Д. Самоквасовим протягом 1872-1873 років. Дослідники зазначають, що для X-XI століть це були грандіозні розміри кургану. Хоча серед істориків немає єдиною версії хто саме тут похований, проте майже всі сходяться в одному – людина, для якої було споруджено такий курган мала високий соціальний статус та, ймовірно, тоді відігравала значну роль в історії міста: легендарний князь Чорний (Д. Самоквасов), воєвода Сіверської землі (В. Мавродін), князь та син (Б. Рибаків), боярин або «старійшина граду» (О. Зайцев), місцевий князь, який загинув у битві з військами Володимира Великого під час християнізації Русі (О. Уманець), або ж «звичайний жрець» (Ф. Андрощук). Деякі історики, зокрема, Т. Новик та Ю. Шевченко висловили припущення, що тут був похований князь Сфенг, брат київського правителя, згаданий у візантійських джерелах. Високий статус похованого підтверджується й низкою унікальних знахідок виявлених тут. Серед них окрему увагу привертають два турячі роги з срібним окуттям та складною (до того ж, досі дискусійною) інтерпретацією, три золоті візантійські монети X століття, фігурка «божка» або «ідола» (зображення Тора), а також військові обладунки, прикраси й інші артефакти. Прикметно, що аналіз та порівняння віднайденого інвентарю говорить про те, є велика

вірогідність того, що похований тут був скандинавом [13, с. 6-9]. Цей факт розкриває місто по-новому – ще до офіційного набуття статусу князівства, Чернігів не був провінційним населеним пунктом, а розвивався та був відомий на тогочасній європейській політичній карті.

Наступний пункт у «Чернігівській частині» теж пов'язаний з курганами – **Болдині гори**, відомі за літописами з 1069 року. У 1872 та 1908 роках Д. Самоквасов розкопав 118 курганів (загалом нарахував 232) IX-XI століть. Матеріал з цього некрополю дав значну кількість інформації про побут населення тут у IX-XI століттях. Окрім невеликих курганів, на Болдиних горах також знаходяться кургани «Гульбище» та «Безіменний» (X століття), які теж дослідив Д. Самоквасов. Хоча їх розміри не такі значні, у порівнянні з Чорною могилою («Гульбище»: висота 8.5 м, діаметр 22 м; «Безіменний»: висота 5 м, діаметр 21 м), ці кургани теж зберегли в собі низку знахідок. Під час розкопок «Гульбища» було віднайдено окований міддю та прикрашений ззовні срібними бляхами щит, шолом, кольчугу, фрагменти жіночих прикрас [32, с. 35-37]. Однак, найбільшу цікавість та дискусії викликав дворучний меч довжиною 126 см, значно оздоблений срібними елементами та напівдорогоцінним камінням. Виникло припущення, що цей меч міг належати билинному богатирю Іллі Муромцю, проте сучасні дослідники піддають сумнівам цю версію. Здійснивши детальний аналіз складових меча (ширина леза біля рукоятки, висота перехвати рукоятки, основа стеремени та інші) дослідник О. Дубинець дійшов висновку, що насправді меч з кургану Гульбище був типовим для того часу, а похований – «був класичним представником дружинної еліти, а не винятковий «велетнем», як попередньо зазначав Б. Рібаков [22]. «Безіменний» курган мав не такий значний інвентар (без зброї та дорогоцінних предметів), серед знахідок: серп, сокира, вудила, бронзові платівки з візерунками, складена в кілька разів тканина з льону та інші знахідки [32, с. 35-37].

Сформувавши уявлення про Чернігів до князівського періоду, логічним буде включити наступною точкою маршруту першу муровану пам'ятку міста

та один з двох найдавніших храмів Русі – **Спасо-Преображенський собор** XI століття (досліджувався М. Макаренком 1923 року, М. Холостенком протягом 1960-1970 роках, О. Черненко у 2012-2014 роках). Після Лиственської битви 1024 року Чернігів набуває статус князівства за Мстислава Володимировича; місто розширюється, зводяться нові укріплення, а також у 1030-х роках розпочинається будівництво Спасу. Для Мстислава Спас був певною «візуалізацією» могутності та статусності як Чернігова так і князівства (як для його брата Ярослава Володимировича – Софія). За життя першого чернігівського князя собор не був завершений повністю, станом на 1036 рік його стіни сягали близько чотирьох метрів. Продовжив будівництво наступний чернігівський князь Святослав Ярославич [45, с. 85]. У підсумку перед нами визначна пам'ятка для України та Європи: храм з тисячолітньою історією, який «бачив» розвиток Чернігова від XI століття й до сьогодні, пантеон чернігівських князів (в соборі та на його території поховано сім князів та київський митрополит) [95, с. 183], унікальне поєднання двох архітектурних стилів (будівництво вели дві групи майстрів – тмутараканські, за Мстислава; візантійські, за Святослава) та такий же ступінь збереженості (за тисячу років частина стін не перебудовувалась). Список «значимості» Спасу можна й далі продовжувати. З 2024 року Собор є музейною установою [39], всередині якого є декілька вітрин, де експонуються будівельні матеріали та фрагменти фрескового живопису, віднайдені під час досліджень пам'ятки. Загалом, головний підсумок тут один – цю пам'ятку варто показувати та популяризувати як у нашій державі, так і за кордоном.

Поряд зі Спаським собором знаходиться **Борисоглібський собор** XII століття, якому теж варто приділити увагу. Храм був зведений чернігівським князем Давидом Святославичем як родинна усипальниця (у соборі є шість ніш-аркасолій, призначені для поховання фундатора храму та п'яти його синів). Як і у випадку зі Спаським собором, ми не маємо точної дати коли був зведений собор, проте прийнято вважати, що будівництво велось між 1115 та 1123 роками. Археологічно Борисоглібський собор досліджувався

протягом 1948-1985 років М. Холостенко. За свою історію храм змінював свій зовнішній вигляд три рази (втрата галерей після 1239 року, перебудова у першій половині XVII ст. внаслідок перебування тут католиків та на початку XX століття), але після Другої світової війни, внаслідок якої храм дуже постраждав, М. Холостенко на основі збереженого ядра пам'ятки XII століття проводить реконструкцію відповідно до традицій того часу, але без галерей. З 1967 року собор є музейною установою, де представлена низка археологічних артефактів (будівельні матеріали, гробниці з пірофілітового сланцю, прикраси та предмети побуту XII та XVIII століть) [71, с. 12-16].

Інтерес туристів також привертають **Антонієві печери з Іллінською церквою** XI століття, які теж обов'язково слід включити в наш маршрут. З 1960-х років цей комплекс починає активно археологічно досліджуватись (В. Руденко, Г. Кузнецов, О. Васюта, Т. Новик, П. Солобай, А. Василенко), укріплюватись та музеєфікуватись. Поступово, для огляду відвідувачів відкривались підземні церкви, храм-кімітірій, нижній ярус, велись архітектурно-археологічні вивчення Іллінської церкви. Формування підземного монастиря у Чернігова було покладено Антонієм Печерським, який за рахунок складної політичної ситуації був змушений переїхати зі столиці до нашого міста у 1069 році. Хоча згодом Антоній все ж повертається до Києва, монастир й далі продовжує розвиватись (сучасний вигляд печер був сформований протягом XVIII-XIX століть). Іллінська церква була зведена пізніше, на початку XII століття як архітектурний вхід до печер [76, с. 23-29]. Ці пам'ятки є ще одним туристичним магнітом, адже у туристів є можливість поглянути як виглядали печери у період Русі, а незвичний для пересічного відвідувача релігійний аспект (традиції ісихазму, відлюдництва) та особлива, дещо містична, атмосфера печер завжди викликають особливу зацікавленість. З 2025 року у Іллінській церкві розміщується експозиція [21], яка включає в себе археологічні знахідки виявлені на території підземного монастиря (плінфа з клеймами, фрагменти фресок та оригінальної підлоги, пряслиця, скляні браслети, «ритуальний хлібець» та інші).

Підсумовуючи зазначимо, що починати розглядати «Чернігівщину археологічну» цілком логічно з обласного центру на території якого концентрується значна кількість пам'яток до XIII століття: курганні комплекси, монументальні споруди, підземний монастир. Зазначаючи про храми XI-XIII століття, хоча на сьогоднішній день деякі з них не є музейними установами (П'ятницька церква XIII століття та Успенський собор Єлецького монастиря XI століття – їх можна запропонувати на самостійний огляд туристам), усі інші, на додаток до захопливої історії, мають що показати відвідувачу – експозиції здебільшого складаються з археологічних артефактів XI-XIV століть.

РОЗДІЛ 3. «ЧЕРНІГІВЩИНА АРХЕОЛОГІЧНА»

3.1 «Чернігівщина археологічна»: актуальність, проблеми та перспективи

Найкращим способом промоції та популяризації історико-археологічної спадщини є туризм, який дає змогу аудиторії (яка, якщо і має то часто, базові знання з історії рідного краю чи України) доторкнутися та відкрити для себе під новим кутом локальну спадщину. Тож проаналізувавши історичне надбання, яке зберіглося вважаємо доцільним проектування регіонального маршруту під назвою «Чернігівщина археологічна».

Загальний опис концепції:

Назва маршруту: «Чернігівщина археологічна»

Слоган: Відкрий свою історію

Цільова аудиторія:

- 1) туристи з Чернігова та України, які хочуть глибше відкрити для себе один з провідних регіонів, який відіграв провідну роль у становленні української державності
- 2) студенти-історики
- 3) молоді люди, які зацікавлені в історії України та археології
- 4) компанії друзів або родини з дітьми
- 5) іноземні туристи, які мають бажання сформувати уявлення про розвиток історії IX-XIII століть на теренах Східної Європи

Мета: формування цілісного уявлення про розвиток та роль Чернігівщини у контексті Русі та Східної Європи IX-XIII століть, демонстрація та промоція історико-археологічної спадщини області, підтримка регіональних та місцевих музеїв та заповідників, розвиток науково-популярного та освітнього туризму

Тривалість: 7 днів

Тип: автобусний тур з постійним гідом

Рекомендовані сезони для участі: травень-вересень

Складові маршруту: історико-археологічні та монументальні об'єкти Чернігова (Національний заповідник «Чернігів стародавній»), Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч», Юр'єва божниця XI століття та Остерський краєзнавчий музей, Березнянський історико-краєзнавчий музей, Менський краєзнавчий музей, Коропський регіональний історико-археологічний музей, Музей археології Батурина, Ніжинський краєзнавчий музей, Прилуцький краєзнавчий музей, Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім», Мезинський археологічний науково-дослідний музей ім. В. Куриленка

Актуальність: наведений маршрут охоплює основні історико-археологічні пам'ятки області, часто – маловідомі (для прикладу – Юр'єва божниця XI століття), а також демонструє потенціал локальних музеїв. Маршрут охоплює майже всю область (обласний центр, західна, південна, східна та північна частини області), завдяки цьому у туристів буде змога сформувати цілісне уявлення про туристичний та археологічний потенціал Чернігівщини

Проблеми: обмежені знання саме з археологічного аспекту пам'яток місцевих співробітників музеїв, погане транспортне сполучення, недостатня доступність відвідування пам'яток для інклюзивних туристів

Перспективи:

- 1) зростання інтересу до локальної спадщини людей, які, для прикладу, не мають історичної освіти, проте хочуть поглибити свої знання та «побачити на власні очі» історико-археологічну та монументальну спадщину
- 2) підвищення освітнього рівня населення (як чернігівців так і українців загалом)
- 3) розвиток співпраці з місцевими музеями та заповідниками
- 4) інтеграція археотурів з іншими видами туристичних маршрутів
- 5) міжнародна промоція (особливо на тих локаціях, які мають міжнародний контекст: «князівські» кургани Чернігова та Дитинець, Мезинська палеолітична стоянка тощо)

б) привернення уваги до проблем історико-археологічної спадщини Чернігівщини

Отже, незважаючи на існуючі проблеми, але враховуючи значну кількість пам'яток Чернігівщини цей маршрут буде актуальним та важливим для масової, але зацікавленої аудиторії та допоможе поглянути на Чернігівщину «по-новому».

3.2 Маршрут «Чернігівщина археологічна»

На нашу думку, доцільно приділяти увагу 2-3 пам'яткам на огляд на день. Тур стартуватиме з Чернігова і, хоча й буде частково «перебивати» хронологію, закінчуватиметься Мезином, щоб можна було приділити день екскурсійному дослідженню музею та парку, а останній – довільному відпочинку туристів. Розглянемо детальніше сам маршрут (Рис. Л).

День 1: Чернігів - спадщина України, яка й досі залишається поза увагою

Екскурсійний час: 10:00-12:00, 13:00-15:00

План та об'єкти для огляду: (Рис. М)

I частина (до обіду) – 2 години: вступ до туру та огляд пам'яток «докнязівського» Чернігова

- «Скандинавсько-князівський» курган Чорна могила (X століття)
- Некрополь Болдиних гір, кургани «Гульбище» та «Безіменний»

(X століття)

Обід у центрі Чернігова (12:00-13:00)

II частина (після обіду), 2 години: Чернігів – столиця одного з наймогутніших князівств Русі

- Спасо-Преображенський собор XI століття
- Борисоглібський собор XII століття

Вільний час у місті (пропозиція туристам самотійно ознайомитись з П'ятницькою церквою XII-XIII століть або Успенським собором

Єлецького монастиря XI століття, від нашої сторони – коротка історія цих пам'яток у PDF документі), ночівля у Чернігові

День 2: Духовний код Чернігівщини

Екскурсійний час: 10:00-12:00, 15:00-16:30

План та об'єкти для огляду: (Рис. Н)

I частина:

- Антонієві печери та Іллінська церква (XI століття) – 2 години

Обід у Чернігові 12:00-13:00

Переїзд до Любеча 13:00-14:00

- Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч» –

1 година

Переїзд до Остра 14:00-15:00

II частина

- Остерський краєзнавчий музей – 1 година

Довідка:

Остерський краєзнавчий музей, заснований у 1908 р., розміщений у будинку генерала-лейтенанта В. Солонини, [69] експозиція присвячена історії мікрорегіону від палеоліту до сучасності. Нашу увагу привертають перші два зали, присвячені археологічним знахідкам від кам'яного віку до періоду Русі. Особливу увагу концентруємо на розповіді про історії церкви святого Михайла (Юр'єва божниця) XI століття.

- Юр'єва божниця з фресками XI-XII століть – 30 хвилин

Довідка:

Церква святого Михайла, перша згадка якої за літописом з 1152 року (однак будувалась у 1120-х роках). До нашого часу залишилась лише її апсидна частина, проте прикметно те, що це єдиний збережений (хоч і фрагментарно)

приклад Переяславської архітектурної школи (на той час сучасний Остер входив до сусіднього Переяславського князівства). Оглядаючи зовнішній вигляд, ми можемо побачити вже знайомий зі Спасо-Преображенського собору *opus mixtum* та кладку «утопленим рядом», та, найголовніше – всередині вцілілої частини – фресковий живопис XI-XII століть. Ми бачимо три реєстри розписів (частково зруйноване зображення Богородиці-Оранти з двома архангелами обабіч, «Євхаристія» та святительський чин. Конха, північна та південна стіна теж зберегли орнаменти [38].

Кава-брейк до 17:00

Переїзд до Козельця (17:00-17:20), вільний час та ночівля у Козельці

День 3: Мозаїка локальних історій

Екскурсійний час: 10:30-12:00, 13:00-14:00, 15:30-16:30

План та об'єкти для огляду: (Рис. П)

Переїзд до Березни (09:00-10:30)

- Березнянський історико-краєзнавчий музей та обід (10:30-12:30)

Довідка:

Заснований у 1981 році, хоча й присвячений життєвому шляху та творчості Г. Верьовки, має окремий зал, де експонуються знахідки, виявлені під час археологічних досліджень Березни: римські монети II століття до нашої ери, інвентар з курганного могильника та городища літописного (1152 року) Березоя (Березни) – кераміка, пряслиця, наконечники стріл, скляні браслети та інші знахідки. Загалом, колекція музею нараховує понад шість тисяч експонатів [7].

Переїзд до Мени (12:30-13:00)

- Менський краєзнавчий музей (13:00-14:00)

Кава-брейк (14:00-14:30)

Довідка:

Музей заснований 1950 року, фонди налічують 17 тисяч експонатів, археологічна колекція – понад дві тисячі знахідок, зокрема: дві бронзові

шарнірні шийні гривни (II сторіччя до нашої ери – II сторіччя нашої ери), бронзові браслети і фібула VI–VII століть, фрагмент меча X століття, браслети та наконечники часів Русі [51].

Переїзд до Корону (14:30-15:30)

- Коропський регіональний історико-археологічний музей (15:30-16:30)

Довідка:

Заснований у 1993 році за підтримки археолога та краєзнавця В. Куриленка. У музейному фонді понад 7,5 тисяч експонатів, яскраво представлені найдавніші часи: від палеоліту до Русі (белемніти, неолітичні сокира та ріг носорога, скляні браслети, наконечники списів та стріл та інші) [43].

Переїзд до Батурина (16:30-17:15), вільний час та ночівля

День 4: Лівобережні історії

Екскурсійний час: 10:00-11:00, 14:30-15:30

План та об'єкти для огляду: (Рис. Р)

- Музей археології Батурина (10:00-11:00), вільний час та обід (11:00-13:00)

Довідка:

Музей археології Батурина відкрив свої двері для туристів 2009 року. Один з трьох експозиційних напрямків – «Батурин стародавній», де представлено кістяний молоток, якому близько п'яти тисяч років, трипільські вироби, матеріали періоду Русі [58].

Переїзд до Ніжина (13:00-14:15)

- Ніжинський краєзнавчий музей (14:30-15:30)

Довідка:

Музейна історія Ніжина веде свій початок від 1920 року, а сучасний Краєзнавчий музей постав лише 1990 року. Поділяється на декілька відділів, серед яких є історичний, де експонується понад дві тисячі знахідок [63; 64].

Кава-брейк (15:30-16:30)

Переїзд до Прилук (16:30-17:30), вільний час та ночівля у Прилуках

День 5: Археологічні південь на північ Чернігівщини

Екскурсійний час: 10:00-11:00, 15:30-17:00

План та об'єкти для огляду: (Рис. С)

- Прилуцький краєзнавчий музей (10:00-11:00), вільний час та обід (11:00-12:00)

Довідка:

Один з найстаріших музеїв України (1894 рік), який складається з п'яти залів. Окрему увагу для нас привертають кераміка та інші знахідки первісних людей [75].

Переїзд до Новгород-Сіверського (12:00-15:30)

- Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім» та Краєзнавчий відділ (15:30-17:00)

Довідка:

Єдиний державний музейний заклад, присвячений літературній пам'ятці періоду Русі, створений 1990 року, підкріплюється археологічними знахідками часів Русі, численними картами-схемами, скульптурами героїв «Слова..» та багатьма іншими матеріалами [65].

Вільний час та ночівля у Новгород-Сіверському

День 6: Кінець туру, але початок історії – Мезин

Екскурсійний час: 10:00-12:30

План та об'єкти для огляду: (Рис. Т)

Переїзд з Новгород-Сіверського до Мезина 09:00-10:00

- Мезинський археологічний науково-дослідний музей ім. В. Куриленка (10:00-12:30)

Довідка:

Один з небагатьох спеціалізованих саме на археології музеїв області, почав роботу у 1965 році, заснований вже вище згаданим археологом та краєзнавцем В. Куриленком. У фондах зберігається понад 50 тисяч експонатів. Зали присвячені кам'яному віку, неоліту, бронзі, ранньому залізу, періоду Русі. Окрему увагу приділено всесвітньо відомій палеолітичній Мезинській стоянці, експонуються кістки мамонта, орнаментовані статуетки, реконструкція житла та інші знахідки, виявлені на стоянці [50].

Обід, вільний час та ночівля у Мезині

День 7: Мезинський відпочинок

Вільний день для туристів у Мезинському національному природному парку

Повернення у Чернігів: 15:30-18:00 (Рис. У)

Цей археотур, звісно, не охоплює усі археологічні пам'ятки, але кожен з музеїв яскраво презентує розвиток Чернігівщини з часів палеоліту до XIII століття. Він також дозволяє познайомитись зі спадщиною місцевих музеїв, та, відвідавши усі локації туру скласти «мозаїку» Чернігівщини археологічної.

3.3 Стратегія популяризації маршруту

Стратегія популяризації туру «Чернігівщина археологічна» передбачає комплекс маркетингових заходів, які будуть впливати на попит, впізнаваність історико-археологічної спадщини регіону та стимулювання продажів. Основною частиною стратегії є аналіз цільової аудиторії, їхніх потреб, запитів, а також визначення наших цінностей та пошук конкретних каналів для просування.

Для початку, ми формуємо характеристики нашого туристичного продукту, а саме опис маршруту, тривалість, програма, ціновий сегмент та переваги (частково описані у першому підрозділі) [47, с. 217-224].

Наступний крок – розробка маркетингової стратегії за принципом SMART. При плануванні звертаємо увагу на такі цілі як:

- 1) збільшення потенційних клієнтів
- 2) зростання продажів
- 3) підвищення активності та попиту в соціальних мережах та впізнаваність бренду нашого археологічного туру.

Далі – визначення цільової аудиторії. Проводимо сегментацію клієнта за віком, соціально-демографічними характеристиками, цінностями, запитом та мотивацією подорожувати та ознайомлюватись зі спадщиною Чернігівщини. За такими ознаками формуємо «портрет» клієнта, який дозволить нам ефективніше налаштувати таргетовану рекламу та подальшу комунікацію [47, с. 298-301].

Одним з ключових моментів є розробка унікальної цінності пропозиції, яка показує головні вигоди для споживача та чому варто придбати саме наш тур і послуги.

Важливою складовою є створення візуальної айдентики археотуру «Чернігівщина археологічна». Для формування бренду визначаємо цінності, місію, характер та стиль комунікації. Візуальна айдентика охоплює логотип, фірмові кольори, типографіку, графічні елементи та загальний стиль. Узгоджений дизайн посилює впізнаваність та простіше формує довіру серед потенційних клієнтів. Цей момент важливий, так як рішення про покупку більше базується на першому візуальному враженні.

Після загального огляду та аналізу, ми переходимо до більш конкретних кроків. Формуємо контент-план, використовуючи наші напрацювання, фото, відео-матеріали, сторітелінг та креативи. Постинг матеріалу починаємо з «розігріву» аудиторії, щоб зацікавити та задати інтригу. Далі ознайомлення, будівання довіри та комунікації і тільки потім старт продажів. Контент-план допомагає візуалізувати наше ключове повідомлення аудиторії та задати певний ритм подачі інформації [78].

Для популяризації туру обираємо найбільш ефективні канали просування: соціальні мережі Instagram, Facebook, сайт, email-розсилка, партнерські інтеграції та таргетована реклама. Також, ще однією важливою складовою рекламної кампанії є побудова «воронки продажів», яка охоплює етапи від зацікавленості, обізнаності до самого прийняття рішення про покупку. Кожен етап прописується окремо та є частиною контент-плану.

Оцінювання ефективності стратегії характеризуємо показниками (KPI), тобто кількістю заявок, охопленнями та результатами рекламних кампаній. Останнім кроком є аналіз ризиків та розробка заходів, щоб їх мінімізувати. Звертаємо увагу на такі фактори як сезонність, коливання попиту, конкуренція, бюджет. Їхнє врахування допоможе підвищити стійкість та результативність нашої стратегії [90, с. 126-128].

Усі вище зазначені моменти є ключовими при запровадженні турів «Чернігівщина археологічна» та допоможуть зробити наш археотур видимим у медійному просторі (через соціальні мережі та інтернет), популяризувати його та успішно продавати.

ВИСНОВКИ

Чернігівщина – багатий на культурне надбання регіон України. Це також одна з тих областей нашої держави, якій «вдалось» зберегти значну частину археологічної спадщини за рахунок активної роботи та бажання досліджувати й зберігати історії рідного краю археологів ХІХ-ХХІ століть. Завдяки їх праці, сьогодні ми можемо говорити про динаміку розвитку області з часів палеоліту до утворення Русі (й далі). На території Чернігівщини знаходяться тисячі пам'яток, які введені у науковий обіг та археологічні матеріали яких зберігаються та експонуються у локальних музеях та заповідниках. Можемо з впевненістю говорити, що археологічна складова є ключовою в туристичному розвитку Чернігівщини, проте їй не приділяється належна увага.

У нашій роботі було проаналізовано більше сотні наукових статей, монографій, каталогів дослідників та складено характеристику археологічного надбання Чернігівщини. Для того щоб сформувані уявлення про можливість включення археологічної складової в туризм ми звернулись до досвіду колег з інших регіонів України (тематичні «археологічні тижні», літні польові школи, формування традицій історико-культурних фестивалів з реконструкціями та інше).

Враховуючи вище сказане доречним є проектування туру «Чернігівщина археологічна» протягом якої туристи зможуть відкрити для себе історико-археологічне надбання та розвиток області шляхом відвідування як національних, державних так і місцевих музейних установ, і таким чином зібрати «мозаїку» різноманіття Чернігівщини. Це також сприятиме економічному розвитку, співпраці громад, промоції та впізнаваності області на всеукраїнському та міжнародному просторах, загальному підвищенню рівня населення обізнаності з історії.

Для успішної реалізації цього археомаршруту, нами було спроектовано покроковий план популяризації та продажів туру. Він базується на створенні детального опису туру та об'єктів відвідування, його переваг, особливостей,

перспектив, актуальності, можливих проблем, цільової аудиторії, «портрету» клієнта, використання різних маркетингових прийомів та каналів просування.

I, відповідно до слогану «відкрий свою історію», головне завдання туру «Чернівщина археологічна» – подивитися на (можливо) знайомі місця під новим кутом, «відкрити» для себе нові міста та містечка, розширити горизонт уявлення про Чернігівщину як про місце, де починається історія і кожен обов'язково знайде своє.

МЕТОДИЧНИЙ ДОДАТОК

Матеріали з нашого дослідження можуть бути широко використані у декількох дисциплінах: «Археологічні пам'ятки Чернігово-Сіверщини», «Історія Чернігово-Сіверщини», «Історичне краєзнавство», «Туристичне краєзнавство» тощо (освітні програми 032 Історія та археологія, 014 Історія. Середня освіта Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського).

Для історичних спеціальностей (зі спеціалізацією археології, краєзнавства або туризмознавства) на основі нашої теми доречною є розробка семінару-конференції, готуючись до якого студенти пишуть доповіді або створюють міні-проекти. Це заняття може бути одним з підсумкових семінарів вище наведених дисциплін. Отже, наводимо план-конспект такого семінару.

Семінарське заняття з історії України або Чернігово-Сіверщини у Навчально-науковому інституті історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського (Національний університет «Чернігівський колегіум»)

Тема 10: Археологія Чернігівщини: проекти розвитку та туристичні інтерпретації (4 години)

Вид заняття: підсумковий семінар-конференція.

Мета заняття: освітня, розвиваюча, творча, виховна.

Цей семінар-конференція має на меті сформувати у студентів навички самостійного міні-дослідження, підвищити рівень обізнаності щодо археологічної спадщини, важливості та актуальності її збереження та промоції, комплексного аналізу, творчого переосмислення, проектної діяльності, інтеграції теоретично-наукових знань у практичні проекти.

Формат роботи: індивідуальні та командні презентації-проекти, обговорення.

Основні поняття: археологічна пам'ятка, археологія Чернігівщини, археологічний туризм, екскурсійна діяльність, туристичний маршрут.

Обладнання: мультимедійна дошка або ноутбук з проектором.

Основні періоди пам'яток для використання: палеоліт-ранні слов'яни, IX-XIII століття, XVII-XVIII століття.

План заняття-конференції:

1. Археологічні пам'ятки прадавньої історії та ранніх слов'ян
Для розгляду: пам'ятки палеоліту, мезоліту, неоліту, бронзи, енеоліту, раннього кам'яного віку – їх представлення в експозиціях музеїв області, Мезинська стоянка та інші.

2. Пам'ятки археології та монументальна архітектура IX-XIII ст.
Для розгляду: об'єкти заповідників «Чернігів стародавній», «Древній Любеч», «Слово о полку Ігоревім», кургани Чорна могила, Гульбище, Безіменний (Чернігів), Юр'єва божниця (Остер) та інші.

3. Козацька археологічна спадщина
Для розгляду: об'єкти заповідника «Гетьманська столиця» (Батурин), «Чернігів стародавній», експозиції музеїв області присвячені козацькому періоду та інші.

Методичні рекомендації: сформувати археологічний маршрут, екскурсійний день або іншу форму туризму, обов'язково охарактеризувати об'єкти (ким та коли було вперше виявлено пам'ятку, хронологічний період, основні знахідки, загальне пояснення археологів та дослідників «що тут було», сучасний стан та туристична складова) та музеї/заповідники (дата заснування, фонди, кількість залів або об'єктів та чому присвячені) які будуть винесені на огляд. Звернути увагу на переваги та недоліки відвідування об'єктів, можливе транспортне/трансферне сполучення. Окремо виділити актуальність, цінність

та мету поїздки. Сформувати маршрут та презентувати його як туристичний продукт.

Література:

1. Археологія України: Курс лекцій: Навч. посібник / Залізняка Л., О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Залізняка Л. Київ : Либідь, 2005. 504 с.
2. Козак Д. Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні. URL: <http://www.iananu.kiev.ua/newsstr/mouse/dopovid.pdf>
3. Корнієнко В. Пам'ятки історії та культури Київської Русі та їх місце в пізнавальному туризмі сучасної України. Український історичний збірник. 2006. 9. С. 312-321.
4. Корнієнко В. Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі. Історико-географічні дослідження в Україні. 2006. 9. С. 373-399 URL: http://resource.history.org.ua/publ/geo_2006_9_37
5. A Guide to Best Practices for Archaeological Tourism. Archaeological Institute of America. URL: <https://www.archaeological.org/pdfs/AIATourismGuidelines.pdf>
6. Dallen J. Timothy, Hasan Ali Erdoğan & Joshua Samuels (2024) Archaeological Heritage and Tourism: The Archaeotourism Intersection. Conservation and Management of Archaeological Sites. 26:2-3, 103-112

Контрольні запитання:

- 1) Які археологічні періоди представлені на Чернігівщині? Яких найбільше/найменше?
- 2) Як та які археологічні об'єкти можуть бути включені в туристичні маршрути області?
- 3) Які форми популяризації археологічної спадщини ви вважаєте найбільш ефективними та необхідними?

4) Які проблеми існують у сфері збереження та популяризації археологічних пам'яток Чернігівщини?

5) Як освітні та наукові інституції можуть бути залучені до розвитку археологічного туризму?

Хід семінарського заняття:

1. *Організаційна частина:* привітання, перевірка присутності та готовності студентів до роботи, оголошення теми та регламенту презентацій (до 15 хв.)

2. *Мотивація та стимулювання до діяльності:* вступне слово викладача про археологічну спадщину області, приклади успішного поєднання історія – археологія – туризм

3. *Основна частина – презентація проектів та обговорення:* питання до інших студентів про загальне враження, позитивні моменти та недоліки, питання від викладача (чому обраний цей період / ці пам'ятки, а також про складність або інтерес протягом роботи

Підведення загальних підсумків та оцінювання роботи студентів: визначення перспектив та недоліків для туристичного розвитку локального історико-культурного та археологічного туризму, рефлексія студентів та оцінювання проектів-презентацій та їх якості викладачем, оголошення подальший план дій у контексті курсу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Археологічний туризм. Все про туризм. URL: https://vseproturizm.blogspot.com/2014/01/blog-post_8876.html?view=flipcard (дата звернення: 03.06.2025)
2. Археологія та стародавня історія Новгород-Сіверського району. URL: <https://www.zamky.com.ua/chernigivska-oblast/arheologiya-ta-starodavnya-istoriya-novgorod-siverskogo-rajonu> (дата звернення: 22.09.2025).
3. Археологія України: Курс лекцій: Навч. Посібник. Залізняка Л., О. Моця, В. Зубар та ін.; за ред. Залізняка Л. Київ : Либідь, 2005. 504 с.
4. Березанская С. Неолитическая стоянка у хутора Гришевка на Средней Десне. *Советская археология*. 1975. № 2. С. 148–167.
5. Березанская С. Памятники марьяновского типа / *Археология Украинской ССР* в 3 т. Київ: Наукова думка, 1985б. Т. 1. С. 397–402.
6. Березанська С. Поселення похи бронзи поблизу хутора Пустинка на Чернігівщині. (Попереднє повідомлення). *Археологія*, т. XXIII, Київ : «Наукова думка».1970 р. с. 152-160.
7. Березнянський історико-краєзнавчий музей імені Г. Г. Верьовки. Чернігівський обласний центр розвитку туризму. URL: <https://chernihivregion.travel/places/bereznanskiy-istoriko-kraeznavcij-muzej-imeni-g-g-verovki> (дата звернення: 11.11.2025).
8. Блохіна В. Археологічні дослідження експедицій НУЧК імені Т.Г. Шевченка у рамках «Цільової програми проведення археологічних досліджень в Чернігівській області на 2013–2020 рр.». *Juvenia studia: Збірник наукових праць студентів та молодих учених*. Випуск 15. Навчальнонауковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського: НУЧК. Чернігів: ФОП Лозовий В.М., 2025. С. 78-81.
9. Бойко Т. В. Археологічний туризм – новий виток розвитку туризму на Дніпропетровщині. *Матеріали XI Міжнародної науково практичної конференції «Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні:*

проблеми розвитку та регулювання» : 19–20 березня 2020 року, м. Черкаси. С. 21-23.

10. Бондар О. Дослідження археологічного комплексу в с. Малий Листвен. *Археологічні дослідження в Україні* 2012. Київ, 2013. С. 377–378.

11. Брикайло Ю. Державний реєстр нерухомих пам'яток України (ДРНПУ) URL: <https://cutt.ly/gttieRxy> (дата звернення 22.09.2025).

12. Скороход В., Д. Блажчек. Дослідження Шестовицьких курганів. *Археологія*, 2020, №2. С. 94-100.

13. Васюта О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасного. *Сіверянський літопис*. 2016. №6. С. 3-18.

14. Веремейчик О. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся. *Сіверянський літопис*. 2018. № 1-2. С. 3-19.

15. Веремейчик О., Бондар О. Дослідження Любецької експедиції. *Археологічні дослідження в Україні* 2014. Київ, 2015. С. 282–284.

16. Веремейчик, О. Історична топографія Любеча Х—ХІ ст. *Археологія і давня історія України*. 2020, вип. 2 (35) с. 105-120.

17. Виставка «Шестовиця: на перехресті світів». Svoboda.fm. Фоторепортаж. URL: <http://svoboda.fm/culture/Culture/205319.html> (дата звернення: 23.09. 2025).

18. Воеводский М. Находки раннего палеолита в бассейне р. Десны. *Советская археология*. 1950. Вып. 12. С. 217–230.

19. Воробей В. Головне управління культури, туризму і охорони культурної спадщини. У Шестовиці завершився міжнародний фестиваль «Коровель 2011». URL: <https://chadm.cg.gov.ua/index.php?id=14987&tp=page#gsc.tab=0> (дата звернення 10.12.2025)

20. Гелон-фест. Історико-культурний заповідник «Більськ». URL: <https://bilsk.com.ua/zakhody/helon-fest> (дата звернення: 24.08.2025).

21. Горнова В., Бедна А. Іллінську церкву у Чернігові вперше за 5 років відкрили для екскурсій: як туди потрапити. Суспільне Чернігів.

URL: <https://suspilne.media/chernihiv/884329-illinsku-cerkvu-u-cernigovi-vperse-za-5-rokiv-vidkrili-dla-ekskursij-ak-tudi-potrapiti> (дата звернення: 07.11.2025).

22. Дубинець О. До питання про статуру похованого в кургані Гульбище в м. Чернігові. *Сіверянський літопис*, 2006. № 5. С. 11-14.

23. Забалдіна Ю., Роскладка Н., Білик, В., Дупляк, Т. (2020). Маркетинг у туризмі. Київський національний торговельно-економічний університет. 2020. URL: <https://ur.knute.edu.ua/items/49de91d7-fd33-4ac6-9730-f728a48a2113> (дата звернення: 12.11.2025).

24. Закон України про охорону археологічної спадщини. Стаття 10. Право на проведення наукових досліджень археологічної спадщини. Верховна Рада України, 2004, №26, ст. 361. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1626-15#Text> (дата звернення: 11.06.2025).

25. Зализняк Л. Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород Северского Полесья. *Памятники каменного века Левобережной Украины*. К., 1986. С. 74–142.

26. Залізник Л. Мезоліт. Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка», 2009. 790 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Mezolit> (дата звернення: 29.08.2025).

27. Залізник Л. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України. *Археологія*. 2010. № 4. С. 3–19.

28. Шестовиця - табір слов'ян і вікінгів на Десні. Стежками рідного краю. URL: https://craeznavez.blogspot.com/2015/09/blog-post_67.html (дата звернення 21.09.2025)

29. Залізник Л. Фінальний палеоліт і мезоліт Середнього Подесення. *Сіверянський літопис*. 2008. №6. С.3-14.

30. Історико-культурний заповідник «Більськ». URL: <https://bilsk.com.ua> (дата звернення: 24.08.2025).

31. Казьмирчук М., Палієнко С. Проблема оцінки та використання археологічних пам'яток в туризмі. *Етнічна історія народів Європи*, 2016. Вип. 48. С. 97–102.
32. Карнабед А. Таємниці Болдиних гір. *Сіверянський літопис*. №3, 1995. С. 33-41.
33. Коваленко В. Євминське поселення. Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. URL: <https://esu.com.ua/article-17329> (дата звернення: 26.08.2025).
34. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі Гетьманської столиці XVII - початку XVIII ст. Видавництво «Гомін України» «Ukrainian Echo» Publishing Company Ltd. 35 с.
35. Козак Д. Стан та перспективи охорони і дослідження археологічної спадщини в Україні. URL: <http://www.iananu.kiev.ua/newsstr/mouse/dopovid.pdf> (дата звернення: 22.09.2025).
36. Колотуха О. Археологічний туризм: Спортивний туризм та активна рекреація: географія, систематизація, практика (словник-довідник). URL: <https://geohub.org.ua/node/585> (дата звернення: 26.08.2025).
37. Корвін-Піотровський А. Протидія незаконним пошуковим роботам на об'єктах археологічної спадщини. Аналітична записка. Київ, 2023. URL: http://vgosau.kiev.ua/load_books/Korvin_24.pdf (дата звернення: 23.07.2025).
38. Коренюк Ю. Фрески кінця XI ст. церкви Михаїла в Острі. Мислене древо. URL: <https://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Heritage/Oster.html> (дата звернення: 09.11.2025).
39. Коржинська А., Вархол В. Спасо-Преображенський собор у Чернігові відкрили для відвідувачів. Суспільне Чернігів. URL: https://suspilne.media/chernihiv/778911-spaso_preobrazenskij-sobor-u-chernigovi-vidkrili-dla-vidviduvaciv/ (дата звернення: 03.10.2025).

40. Корнієнко В. Історико-культурна спадщина та її використання в туристичній сфері України (1991 - 2007 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. № 07.00.01/ В.В. Корнієнко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. 388 с.

41. Корнієнко В. Пам'ятки історії та культури Київської Русі та їх місце в пізнавальному туризмі сучасної України. Український історичний збірник. 2006. 9. С. 312-321.

42. Корнієнко В. Сучасний стан та проблеми використання пам'яток археології в туризмі. Історико-географічні дослідження в Україні. 2006. 9. С. 373-399 URL: http://resource.history.org.ua/publ/geo_2006_9_37 (дата звернення: 15.06.2025).

43. Коропський регіональний історико - археологічний музей / О. Ф. Губський. Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. URL: <https://esu.com.ua/article5157> (дата звернення: 13.11.2025).

44. Котова Н.С. Неоліт, новокам'яний вік. Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Neolit> (дата звернення: 30.08.2025).

45. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста. Кліо, 2020. 544 с.

46. Літопис руський за Іпатським списком / Переклад, передмова, примітки, іменно особовий та географічно-археологічно-етнографічний покажчики, генеалогічні таблиці, карти і плани Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич; Ред. кол.: О. Т. Гончар, Ю. П. Дяченко, М. Г. Жулинський, В. І. Кречотень, О. В. Мишанич, Ю. М. Мушкетик, В. В. Німчук, Т. І. Сергійчук, П. П. Толочко, В. О. Шевчук. Київ: Вид-во "Дніпро", 1989. 592 с.

47. Маньковська Р. Туризм як складова сучасної культури України (на прикладі археологічних пам'яток Півдня України). Краєзнавство: науковий журнал. 1-4, 2006. С. 186-188.

48. Мальська М. Основи маркетингу у туризмі підручник. / М. П. Мальська, Н. Л. Мандюк. Київ: «Центр учбової літератури», 2016. 336 с.
49. Матвіїшина Ж., Пархоменко О., Скороход В. Шестовицький археологічний комплекс як об'єкт археотуризму Чернігівщини. *Геополітика и екогеодинамика регионів*. 2014. Т. 10, вып. 1. С. 294-298.
50. Мезинський археологічний науково-дослідний музей ім. В.Є. Куриленка. URL: <https://mezinpark.com.ua/mezynskij-arheolohichnyj-naukovo-doslidnyj-muzej-im-v-e-kurylenka> (дата звернення: 17.11.2025).
51. Менський краєзнавчий музей імені В. Ф. Покотила. Чернігівський обласний центр розвитку туризму/ URL: <https://chernihivregion.travel/places/menskiy-kraeznavcij-muzej-imeni-v-f-pokotila> (дата звернення: 11.11.2025).
52. Миколаївський обласний краєзнавчий музей. Археологічний тиждень у музеї. URL: <https://museum.mk.ua/event/arheologichnyj-tyzhden-u-muzeji> (дата звернення: 23.08.2025).
53. Митрофанова В. Поздненеолитическое поселение в ур. Лес близ с. Мнево на Черниговщине. *Древности Белоруссии*. Минск, 1966. С. 68–78.
54. Моця О. Автуничі, археологічна пам'ятка. Енциклопедія історії України: Т. 1: А В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FM=T=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21C_OLORTERMS=0&S21STR=Avtunych (дата звернення: 28.08.2025).
55. Моця О., Казаков А., Давньоруський Чернігів. Київ : Старий світ, 2011. 316 с.
56. Моця О., Коваленко В. Шестовиця [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 10: Т-Я / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ : «Наукова думка», 2013. 688 с.

URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Shestovytsia> (дата звернення: 23.09.2025).

57. Моця О., Сита Л. Археологічні дослідження в снт. Седнів Чернігівської області. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.* Київ, 2016. С.115-123.

58. Музей археології Батурина. URL: <https://baturin.capital.gov.ua/museum/%D0%BC%D1%83%D0%B7%D0%B5%D0%B9%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B5%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%97%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0/> (дата звернення: 13.11.2025).

59. Музиченко Я. Ольвія – значить щаслива. Україна Молода. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/1748/204/61885/> (дата звернення: 23.08.2025).

60. Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» НАН України. Інститут археології. Національна академія наук України. URL: <https://iananu.org.ua/struktura/naukovi-viddili/viddil-antichnoji-arkheologiji?layout=edit&id=362> (дата звернення: 23.08.2025).

61. Неприна В., Беляєв А. Поселение и могильник новой неолитической культуры на Северной Украине. СА. 1974. № 2. С. 144–156.

62. Неприна В.И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Київ: Наукова думка, 1976.150 с.

63. Ніжинський краєзнавчий музей ім. Івана Спаського. Музеї Чернігівщини. URL: <http://museum.cult.gov.ua/nizhynskij-krajeznavchuj-muzej-im-ivana-spaskoho/> (дата звернення: 15.11.2025).

64. Ніжинський краєзнавчий музей імені Івана Спаського. Чернігівський обласний центр розвитку туризму. URL: <https://chernihivregion.travel/places/nizinskij-krajeznavcij-muzej-imeni-ivana-spaskogo> (дата звернення: 15.11.2025).

65. Новгород-Сіверський історико-культурний музей-заповідник Слово о полку Ігоревім / О. Г. Матюк // Енциклопедія Сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021, оновл. 2023. URL: <https://esu.com.ua/article-73222> (дата звернення: 15.11.2025).
66. Нові археологічні дослідження Чернігівщини-2020 рік. Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Тарновського. URL : <https://choim.org/нові-археологічні-дослідження-черні-5/> (дата звернення: 27.10.2025).
67. Нужний Д. Верхній палеоліт Західної і Північної України (техніко-типологічна варіабельність та періодизація). Київ: Видавець Олег Філюк, 2015. 478 с.
68. Обласна цільова Програма проведення археологічних досліджень у Чернігівській області на 2021–2025 роки.
69. Остерський краєзнавчий музей. Чернігівський обласний центр розвитку туризму. URL: <https://chernihivregion.travel/places/osterskij-kraeznavcij-muzej> (дата звернення: 09.11.2025)
70. Отрощенко В. Проблеми періодизації культур середньої та різної бронзи півдня Східної Європи (культурно стратиграфічні зіставлення). Київ: 2001. 288 с.
71. Пам'ятки монументальної архітектури Північного Лівобережжя XI–XIII ст. Каталог. О. Черненко, О. Ярошенко. Чернігів: SCRIPTORIUM, 2019. 226 с.
72. Південноруське село IX–XIII ст. (Нові пам'ятки матеріальної культури) / Ред. кол.: Моця О. (керівник), Коваленко В., Петрашенко В. Міністерство освіти України; Інститут змісту і методів навчання; Інститут археології НАН України. Київ: ІЗМН, 1997. 180 с.
73. Підоплічко І. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. Палеоліт і неоліт України. Т. 1. Київ: Видавництво Академії наук Української РСР, 1947. С. 65–106.

74. Подесення в історії України. Колективна монографія. Київ: ІА НАН України, 2021, 350 с. Колективна праця, виконана в рамках співпраці Інститут археології НАН України та Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

75. Прилуцький краєзнавчий музей. URL: <https://museumpryluky.org.ua/museum/structure.html> (дата звернення: 14.11.2025).

76. Руденок В., Новик Т., Антонієві печери Троїцько-Іллінського монастиря: 950 років. Чернігів : Десна Поліграф, 2019. 160 с. 23-29.

77. Рудинський М. До питання про культури мезолітичної доби на Україні. Антропологія. 1928. № 1. С. 73–91.

78. Середа, Н. Маркетинг і брендинг у туризмі: стратегії просування та конкурентоспроможність туристичних напрямків. *Економіка та суспільство*, (57), 2023.

79. Слов'яни + вікінги=«Коровель»! (фото). Svoboda.fm. URL: <http://svoboda.fm/culture/Culture/217999.html> (дата звернення: 23.09. 2025).

80. Ситий Ю. Археологічні карти Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця». Чернігів : ПАТ «ПВК «Десна», 2023. 292 с.

81. Ситий Ю., Мезенцев В. Археологічні дослідження у Батурині. *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Київ, 2015. С. 285–287.

82. Скороход В., Моця О., Ситий Ю., Жигола В. Дослідження на Виповзівському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2015*. Київ, 2016. С. 231–232.

83. Скороход В. Виповзів — військовий і торгово-ремісничий центр у Нижньому Подесенні. *Археологія і давня історія України*. 2020, вип. 2 (35). С. 91-104.

84. Ступак Д. Нова верхньопалеолітична стоянка Оболоння в Середньому Подесенні. Кам'яна доба України. Київ: Шлях, 2010. Вип. 13. С. 169–178.

85. Телегін Д. Поселення дніпро-донецької культури на півночі України. *Археологія*. 1971. № 2. С. 44–53.
86. Телегін Д.Я. Основні результати робіт Київської експедиції 1962–1964 рр. *Археологія*. Київ, 1965. Вип. XIX. С. 86–99.
87. Трипільська культура. Перша відкрита онлайн-платформа. URL: <http://tripillya.com/> (дата звернення: 21.08.2025).
88. Трипільська толока. Zruchno.Travel. URL: <https://zruchno.travel/ObjectEntity/Event?idCrm=4fe3f7d5-a17b-504b-b6fc596f82d0e614&lang=ua> (дата звернення: 21.08.2025).
89. Федоренко О. На Валу знову розкопки: у центрі Чернігова шукають будинок полковника Стрієвського. *Pechera.Info*. URL: <https://pechera.info/news/647-na-valu-znovu-rozkopki-u-centri-chernigova-sukaiut-budinok-polkovnika-strijevskogo-foto-video.html> (дата звернення: 23.10.2025).
90. Цвілій С. Маркетинг в туризмі : Навчальний посібник. С. М. Цвілій, Т. С. Кукліна, В. М. Зайцева. Запоріжжя : НУ «Запорізька політехніка», 2022. 260 с.
91. Цікаві факти про один із найстаріших храмів періоду Київської Русі у Чернігові. Чернігівський обласний центр розвитку туризму. URL: <https://chernihivregion.travel/blog/cikavi-fakti-pro-odin-iz-najstarisih-hramiv-periodu-kiivskoi-rusi-u-chernigovi> (дата звернення: 02.11.2025).
92. Цільова програма проведення археологічних досліджень в Чернігівській області на на 2013–2020 роки.
93. Черненко О., Кедун І., Кравченко Р. Дослідження в Новгороді-Сіверському. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.* Київ, 2016. С. 225–226.
94. Черненко О. Про місцезнаходження князівських поховань у Чернігівському Спасо-Преображенському соборі. *Opus mixtum*. 2015. №3. С. 69–85.

95. Черненко О., Луценко Р. Некрополь XI – середини XX століття Спасо-Преображенського собору в Чернігові. *Opus Mixtum*. 2023. №11. С. 183-196.
96. Черненко О., Луценко Р., Кравченко Р. Роботи на території Мезинського національного природного парку. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.* Київ, 2016. С. 226–228.
97. Черненко О., Новик Т., Іоаннісян О. Дослідження Спасо-Преображенського собору в Чернігові. *Археологічні дослідження в Україні 2012 р.* Луцьк, 2013. С. 399–401.
98. Черненко О., Новик Т., Казаков А. Дослідження Слєцького Свято-Успенського монастиря в Чернігові. *Археологічні дослідження в Україні 2013.* Київ, 2014. С. 296–297.
99. Черненко О., Новик Т., Міхеєнко К. Архітектурно-археологічні дослідження Іллінської церкви в Чернігові 2015 р. *Могілянські читання 2015.* Збірник наукових праць. Київ, 2016. С. 193–196.
100. Черненко О., Новик Т., Солобай П. Дослідження на території Чернігівського дитинця. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.* Київ, 2016. С. 230–232.
101. Шекун О., Веремейчик О. Давньоруське поселення Ліскове. Чернігів : РВК «Деснянська правда», 1999 р. 184 с.
102. Шовкопляс Т. З історії дослідження Мізинської стоянки. *Сіверянський літопис*. 2008. № 6. С.23-26.
103. Коваленко В., Ситий Ю., Скороход В. Дослідження оборонних конструкцій городища Коровель. *Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр.* Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 316-327.
104. Коваленко В, Терещенко О., Ситий Ю. Дослідження на Цитаделі Гетьманської столиці у 2008 р. *Археологічні дослідження в Україні 2008 р.* Київ : ІА НАН України, 2009. С. 121–123.
105. A Guide to Best Practices for Archaeological Tourism. Archaeological Institute of America.

URL: <https://www.archaeological.org/pdfs/AIATourismGuidelines.pdf> (дата
звернення: 11.06.2025).

106. Dallen J. Timothy, Hasan Ali Erdoğan & Joshua Samuels (2024) Archaeological Heritage and Tourism: The Archaeotourism Intersection. Conservation and Management of Archaeological Sites. 26:2-3, 103-112

107. Petroman I., Petroman C., Vaduva L., Iosim I., Marin D. The relationship between archeotourism and other types of historical cultural niche tourism. LUCRĂRI ȘTIINȚIFICE, seria I, vol.XXII (1), 179-184.

108. Sadia Afrin Chowdhury. Muhammad Sohel Ahmed. Archaeological and Historical Tourism: An Emerging Dimension for the Tourism Industry of Bangladesh. European Journal of Business and Management. Vol.7, No.21, 2015, 1-7.

109. Zanier K., Tajda S. Archaeological Tourism Products: Towards a Concept Definition. *Academica Turistica*. Year 16, No. 2, August 2023, 205-220.

ДОДАТКИ

Ольвія

Рис. А-1. Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» (с. Парутине, Миколаївська область). Джерело: Туристичний портал про подорожі Україною. URL: <https://cutt.ly/Dttz3cVb> (дата звернення: 18.11.2025)

Рис. 1-Б. Загальний вид на заповідник. Джерело: Ukraïner. URL: <https://www.ukraïner.net/olviya/> (дата звернення: 18.11.2025)

Миколаївський обласний краєзнавчий музей

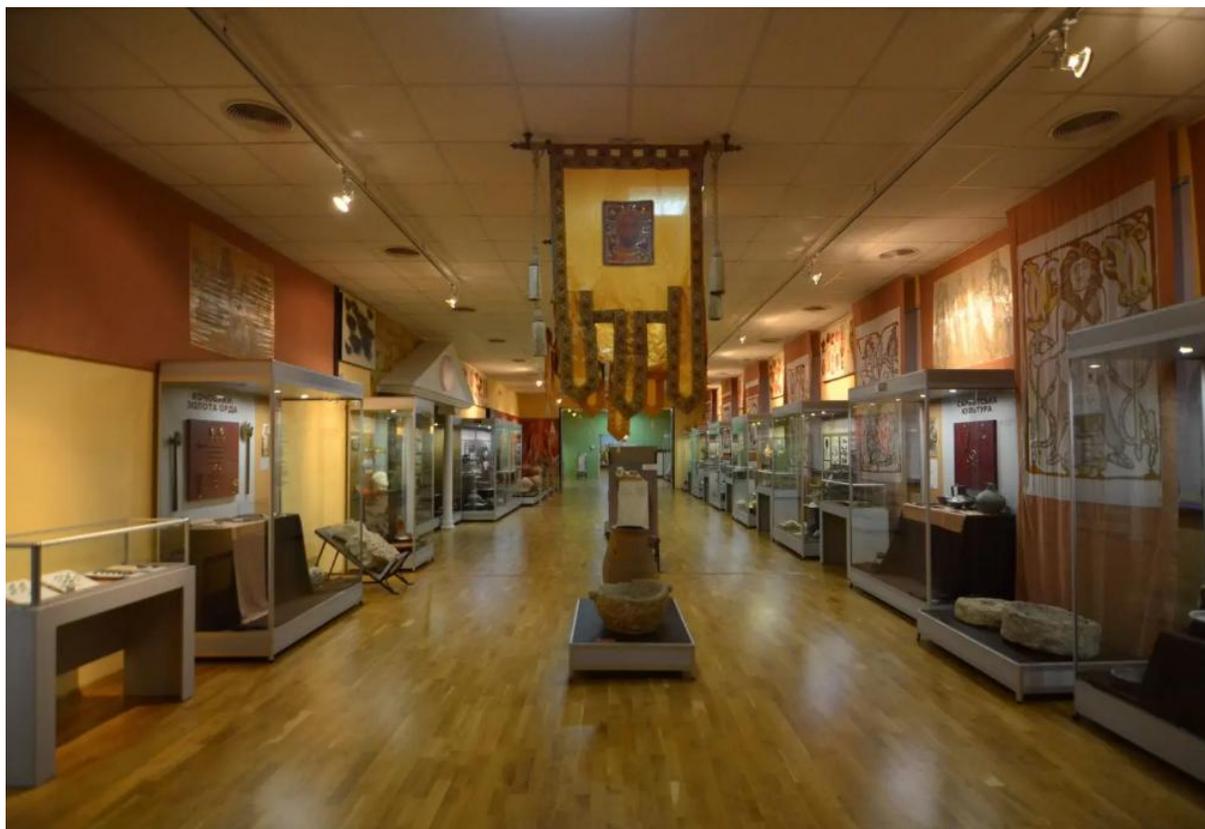

Рис. Б-1, Б-2. Виставкові зали, присвячені археології Північного Причорномор'я та Середньовіччю регіону. Джерело: Інформаційна платформа Культура Миколаївщини. <https://pkm.mk.ua/venue/museum-mk/> (дата звернення 18.11.2025)

Історико-культурний заповідник «Більськ»

Рис. В. Музей просто неба на Барвінковій горі, територія заповідника. Джерело: Wikipedia, Оксана Дорошенко. URL: <https://cutt.ly/yttz5FR4> (дата звернення 22.11.2025)

Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура»

Рис. Д-1. Два реконструйовані житла трипільців та музей Державного історико-культурного заповідника «Трипільська культура». Джерело: Трипільська культура. URL: <http://tripillya.com/musei/> (дата звернення 22.10.2025)

Рис. Д-2. Частина експозиції з культовими речами трипільців. *Фото автора*

Рис. Д-3. Карта, яка «зустрічає» відвідувачів. На фото директор заповідника Владислав Чабанюк розповідає про ареал поширення трипільської культури. *Фото автора*

Рис. Д-4. Один з горнів для випалу кераміки, який був виявлений під час археологічних досліджень та потім транспортований у новостворений павільйон. *Фото автора*

Рис. Д-4. Два реконструйовані житла трипільців, де влітку можна залишитись на ночівлю.

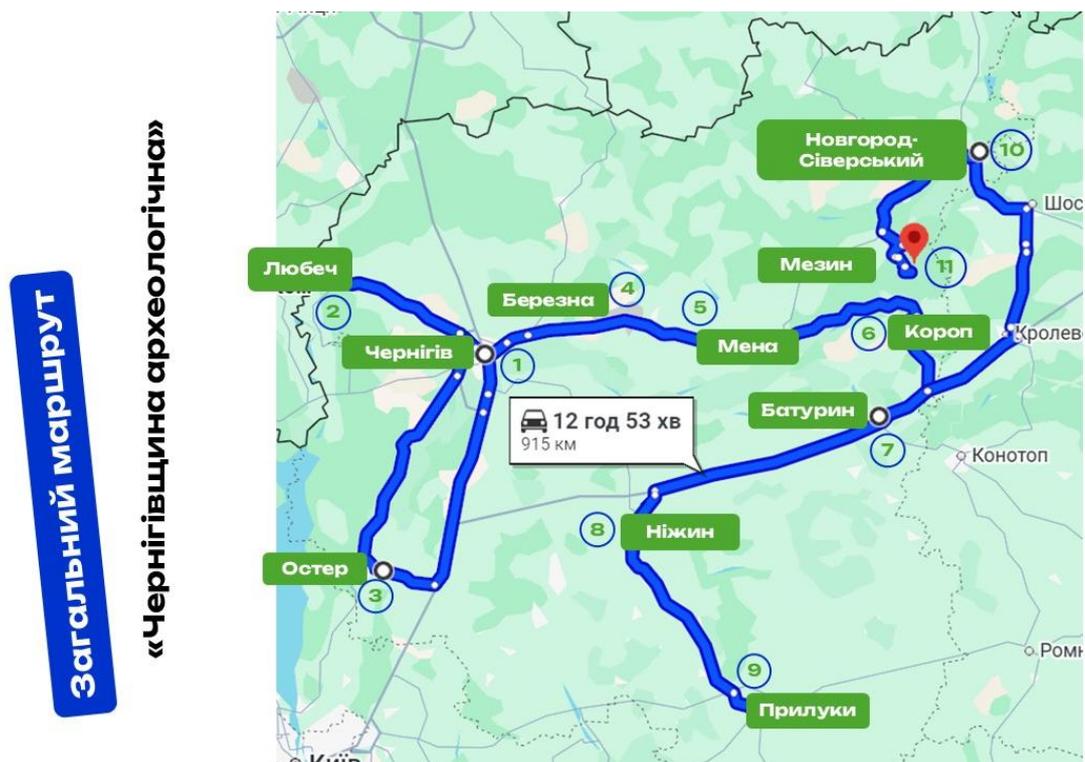
Фото автора

Археологічна карта Чернігівської області

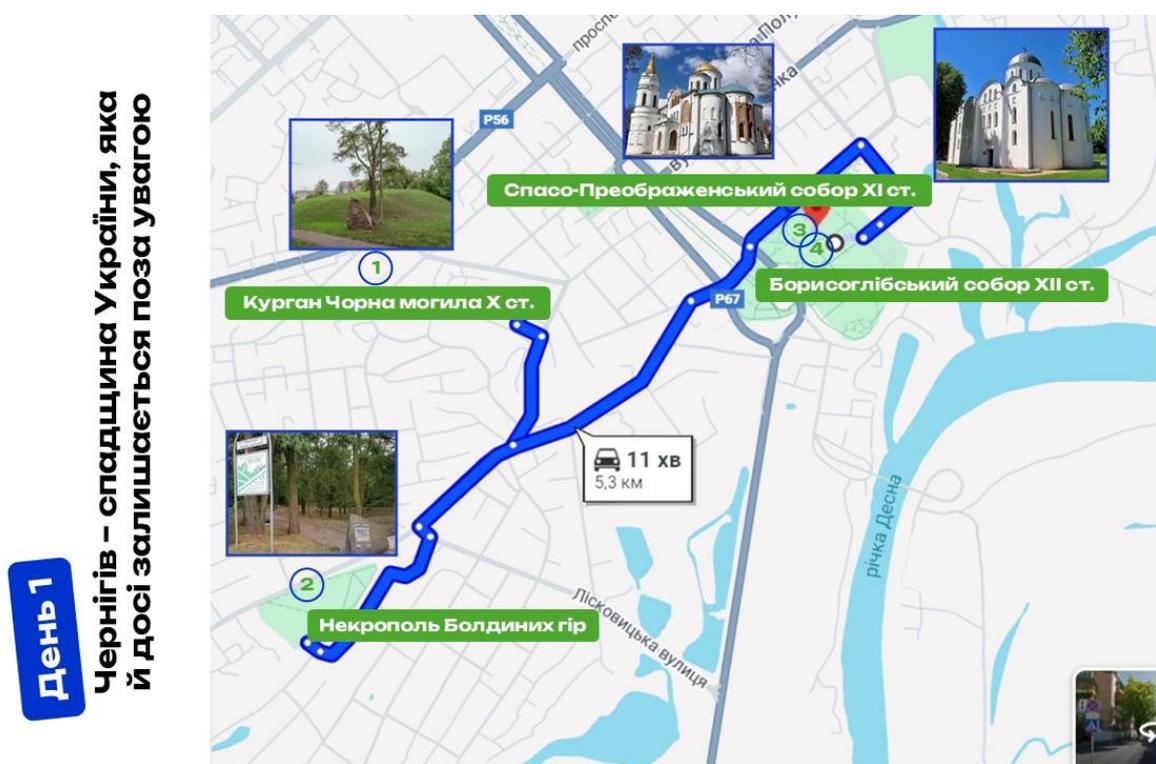
Рис. К. Основні археологічні пам'ятки на території Чернігівської області. Джерело: Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернігівська область, с. 780. С. 12

Рис. Л. Загальний маршрут «Чернігівщини археологічної»

Розробка автора

Рис. М. Чернігів – спадщина, яка й досі залишається поза увагою

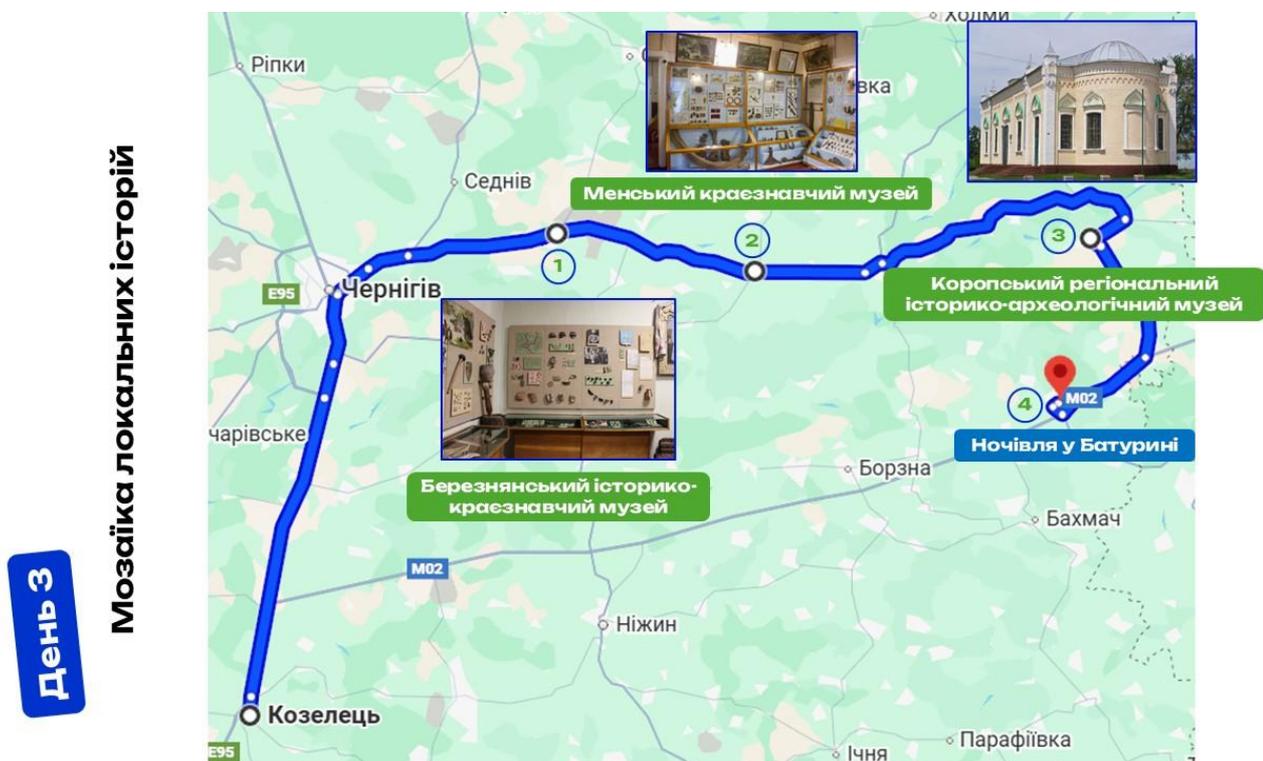
Розробка автора

Рис. Н. День 2: Духовний код Чернігівщини

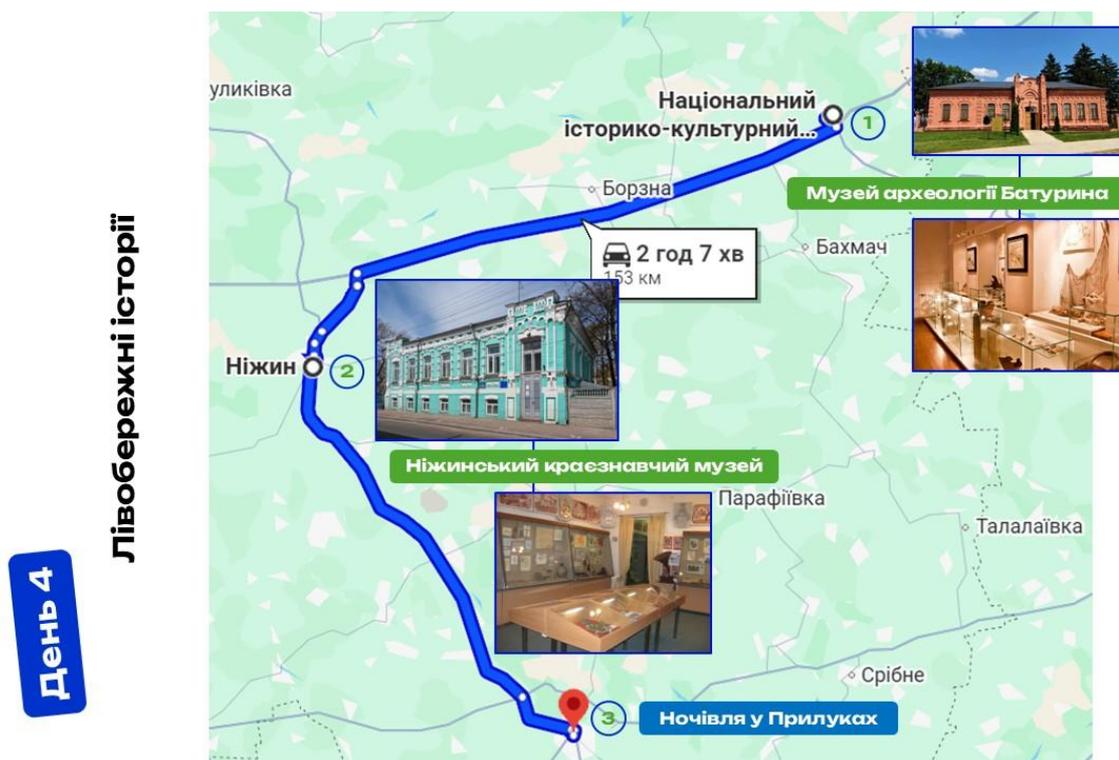
Розробка автора

Рис. П. День 3: Мозаїка локальних історій

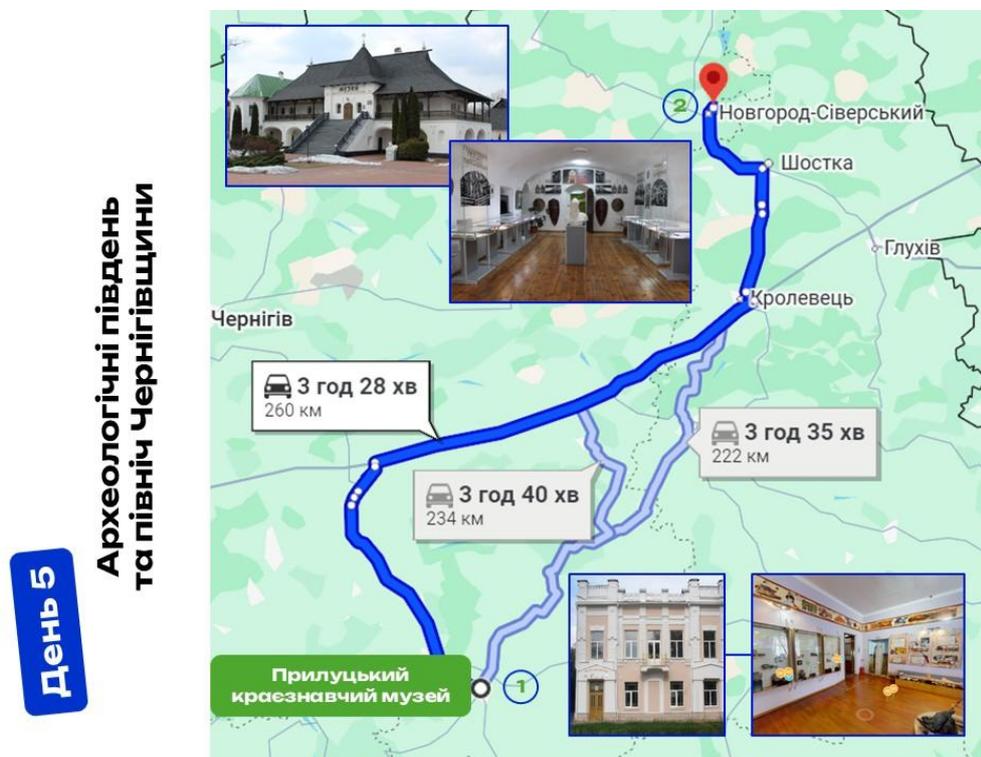
Розробка автора

Рис. Р. Лівобережні історії

Розробка автора

Рис. С. День 5: Археологічні південь та північ Чернігівщини

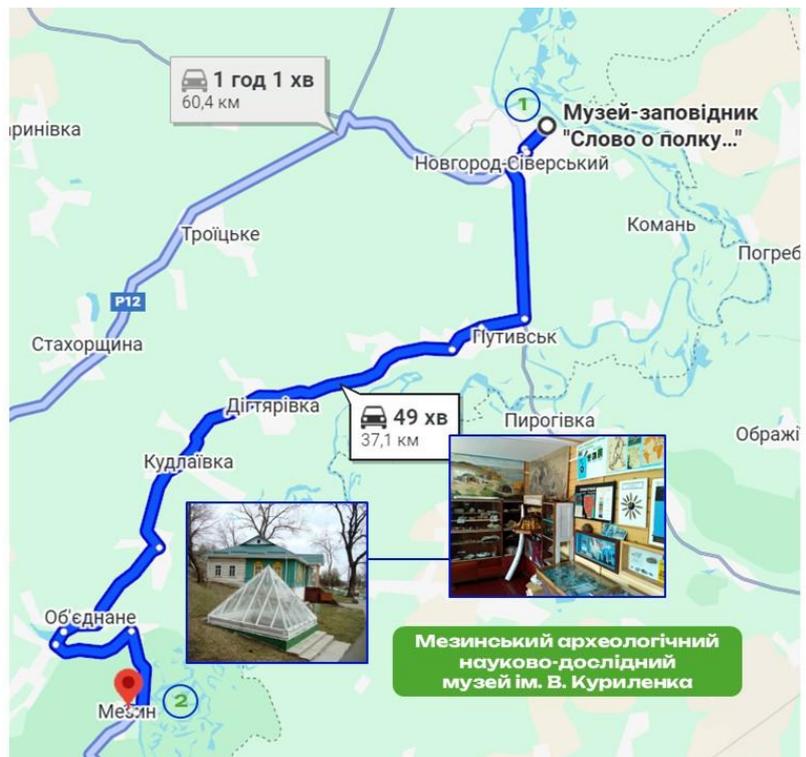

Розробка автора

Рис. Т. День 6: Кінець туру, але початок історії – Мезин

День 6

Кінець туру, але початок історії – Мезин

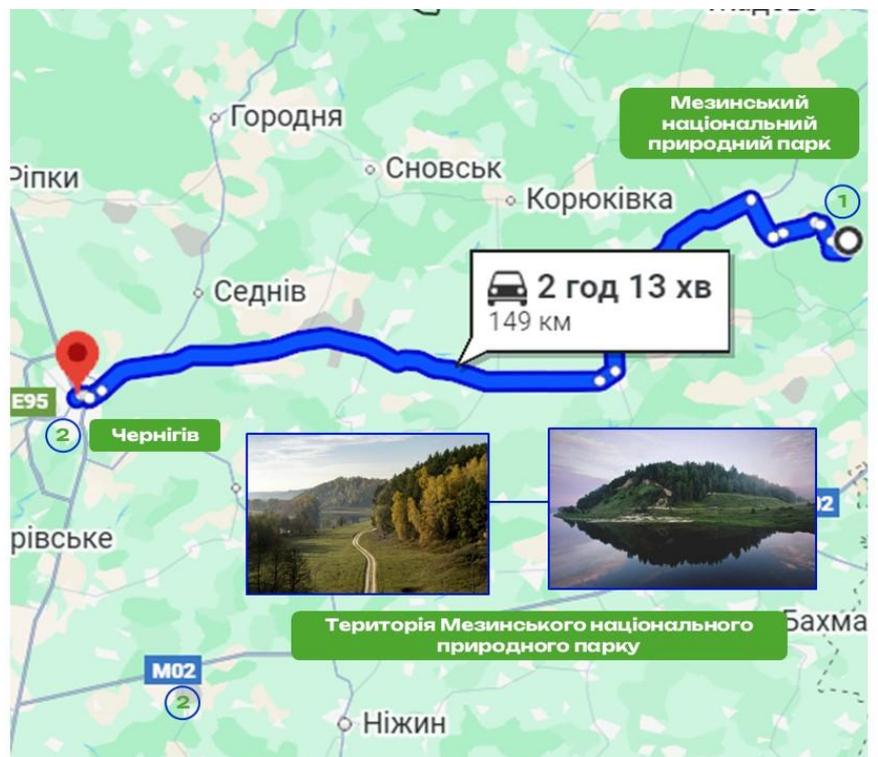

Розробка автора

Рис. У. День 7: Мезинський відпочинок

День 7

Мезинський відпочинок

Розробка автора